

Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta
Katedra psychologie

**POJETÍ SMRTI U DĚTÍ Z RODIN
PRAKTIKUJÍCÍCH ŘÍMSKOKATOLICKÉ VYZNÁNÍ
A Z RODIN BEZ NÁBOŽENSKÉHO VYZNÁNÍ**

**Perception of death by children from Roman Catholic
families and from non-religious families**

Magisterská diplomová práce

Autor: Bc. Tereza Vaculová
Vedoucí práce: PhDr. Olga Pechová, Ph.D.

Olomouc
2021

Místopřísežně prohlašuji, že jsem magisterskou diplomovou práci na téma: „*Pojetí smrti u dětí z rodin praktikujících římskokatolické vyznání a z rodin bez náboženského vyznání*“ vypracovala samostatně pod odborným dohledem vedoucí diplomové práce a uvedla jsem všechny použité podklady a literaturu.

V Olomouci dne 31. března 2021

Podpis

Na tomto místě bych chtěla vyjádřit velký dík všem, kteří přispěli ke vzniku této magisterské diplomové práce. V první řadě velmi děkuji PhDr. Olze Pechové, Ph.D. za její odborné vedení a vždy nápomocné konzultace. Poděkování patří rovněž všem rodinám a dětem zapojeným do výzkumu za jejich spolupráci a ochotu. Závěrem bych ráda poděkovala své rodině a všem svým nejbližším za jejich vytrvalou podporu během mého studia.

Obsah

ÚVOD	7
TEORETICKÁ ČÁST DIPLOMOVÉ PRÁCE	9
1 DĚTSKÉ POJETÍ SMRTI	10
1.1 ZKOUMÁNÍ DĚTSKÉHO POJETÍ SMRTI	11
1.2 DĚTI A KRESBA S TEMATIKOU SMRTI	15
2 VÝVOJ DĚTSKÉHO POJETÍ SMRTI	19
2.1 NOVOROZENECKÝ, KOJENECKÝ A BATOLECÍ VĚK	20
2.2 PŘEDŠKOLNÍ VĚK	20
2.3 ŠKOLNÍ VĚK	22
2.4 PUBERTA	23
3 DALŠÍ FAKTORY OVLIVŇUJÍCÍ DĚTSKÉ POJETÍ SMRTI	25
3.1 VLASTNÍ ZKUŠENOST A KULTURNÍ PROSTŘEDÍ	25
3.2 RELIGIOZITA	27
3.2.1 Smrt v kontextu římskokatolického náboženství	28
3.2.2 Přítomnost dítěte na pohřbu	30
4 KOMUNIKACE S DĚTMI O SMRTI	33
4.1 KOMUNIKACE O SMRTI V RODINĚ	33
4.1.1 Zkoumání komunikace o smrti v rodině	33
4.1.2 Jak s dětmi komunikovat o smrti	35
4.2 MATERIÁLY PRO KOMUNIKACI S DĚTMI O SMRTI	37
4.3 DEATH EDUCATION ANEB VÝCHOVA O SMRTI	39
VÝZKUMNÁ ČÁST DIPLOMOVÉ PRÁCE	44
5 VÝZKUMNÝ PROBLÉM, VÝZKUMNÝ CÍL A VÝZKUMNÉ OTÁZKY	45
5.1 VÝZKUMNÝ PROBLÉM	45
5.2 VÝZKUMNÝ CÍL A VÝZKUMNÉ OTÁZKY	46
6 METODOLOGIE VÝZKUMU	47
6.1 METODOLOGICKÝ PŘÍSTUP A TYP VÝZKUMU	47
6.2 VÝZKUMNÝ SOUBOR	47
6.3 METODA ZÍSKÁVÁNÍ DAT	50
6.4 ĚTIKA VÝZKUMU	51
6.5 METODA ZPRACOVÁNÍ A ANALÝZY DAT	53
7 VÝSLEDKY ANALÝZY ROZHOVORŮ	57

7.1	NÁBOŽENSKÉ VYZNÁNÍ	59
7.1.1	Římskokatolické vyznání	59
7.1.2	Bez náboženského vyznání	61
7.2	DÍTĚ	61
7.2.1	Komponenty	62
7.3	SMRT	64
7.3.1	Smrt člověka	64
7.3.2	Smrt zvířete	66
7.4	POHŘEB	66
7.4.1	Pohřeb příbuzného či známého	67
7.5	POSMRTNÝ ŽIVOT	67
7.5.1	Posmrtný život člověka	67
7.5.2	Posmrtný život zvířete	68
7.6	INTERAKCE NÁBOŽENSKÉ VYZNÁNÍ – DÍTĚ	69
7.6.1	Setkání s tématem smrti	69
7.6.2	Pocity ze smrti	70
7.7	INTERAKCE NÁBOŽENSKÉ VYZNÁNÍ – SMRT	70
7.7.1	Postoje ke smrti a umírání	70
7.8	INTERAKCE NÁBOŽENSKÉ VYZNÁNÍ – POHŘEB	71
7.8.1	Typ pohřbu	71
7.9	INTERAKCE NÁBOŽENSKÉ VYZNÁNÍ – POSMRTNÝ ŽIVOT	72
7.9.1	Nebe	72
7.9.2	Očistec	73
7.9.3	Peklo	74
7.9.4	Reinkarnace	75
7.9.5	Vliv chování	76
7.10	INTERAKCE DÍTĚ – SMRT	76
7.10.1	Představy o smrti	76
7.10.2	Komunikace	78
7.11	INTERAKCE DÍTĚ – POHŘEB	79
7.11.1	Přítomnost dítěte	79
7.11.2	Význam pohřbů	79
7.11.3	Pocity z pohřbů	80
7.12	INTERAKCE SMRT – POHŘEB	80
7.12.1	Vzpomínky	80
7.13	INTERAKCE SMRT – POSMRTNÝ ŽIVOT	81
7.13.1	Přechod	81
7.13.2	Zvědavost	82
7.13.3	Dualistický přístup	82
7.14	INTERAKCE POHŘEB – POSMRTNÝ ŽIVOT	83

7.14.1	Rituál.....	83
8	VÝSLEDKY ANALÝZY KRESEB A POZOROVÁNÍ.....	84
8.1	ANALÝZA KRESEB.....	84
8.2	POZOROVÁNÍ.....	87
9	ZODPOVĚZENÍ VÝZKUMNÝCH OTÁZEK.....	88
10	DISKUZE.....	92
10.1	VÝZKUMNÝ SOUBOR.....	92
10.2	POUŽITÉ METODY.....	94
10.3	INTERPRETACE VÝSLEDKŮ.....	96
10.4	LIMITY VÝZKUMU.....	100
10.5	VYUŽITÍ VÝSLEDKŮ VÝZKUMU.....	101
11	ZÁVĚRY.....	103
	SOUHRN.....	105
	SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ A LITERATURY.....	108
	SEZNAM UVEDENÝCH TABULEK, SCHÉMAT A OBRÁZKŮ	
	SEZNAM PŘÍLOH	
	PŘÍLOHA Č. 1: ČESKÝ A ANGLICKÝ ABSTRAKT DIPLOMOVÉ PRÁCE	
	PŘÍLOHA Č. 2: DOPIS PRO RODIČE	
	PŘÍLOHA Č. 3: INFORMOVANÝ SOUHLAS S ÚČASTÍ NA VÝZKUMU	
	PŘÍLOHA Č. 4: DOTAZNÍK PRO RODIČE	
	PŘÍLOHA Č. 5: ZÁKLADNÍ STRUKTURA ROZHOVORU	
	PŘÍLOHA Č. 6: UKÁZKA PŘEPISU ROZHOVORU	
	PŘÍLOHA Č. 7: UKÁZKA KRESEB S TEMATIKOU SMRTI	

Úvod

„Nemůžeme děti uchránit před životními tragédiemi, ale můžeme jim usnadnit jejich pouť tím, že jim budeme otevřeně odpovídat na jejich otázky“ (Goldman, 2015, 81).

Téma smrti mě provází od chvíle, kdy jsem jako malé dítě navštívila velmi tradiční venkovský pohřeb. Tato událost mě už tehdy přiměla uvědomit si konečnost lidského života a vytvořit si vlastní představy o životě po smrti. Často vzpomínám na chvíle, kdy jsem jako malá přemítala nad různými otázkami týkající se smrti. Jak vypadá smrt? Co se stane po smrti? Existuje vážně nebe? Dětská představivost a dychtivost po tom znát odpověď na všechny otázky mě přiměly hledat a ptát se. Už tenkrát jsem však vyznívala, že otázky týkající se smrti mohou v lidech vyvolávat nepochopení, smutek či snad dokonce strach.

Vzhledem ke svému římskokatolickému vyznání jsem pravidelně navštěvovala mše svaté a výuku náboženství. S vděčností jsem tak postupně získávala odpovědi na mé dlouhotrvající otázky. Informace jsem rovněž získávala od svých rodičů, kteří se trpělivě snažili zodpovědět každý můj dotaz. Čím více jsem stárla, tím se mé představy o smrti stávaly jasnějšími, a já jsem tak pocítovala větší klid a jistotu.

Během svého dospívání jsem si však začala uvědomovat, že představy o smrti se mezi lidmi liší. Rovněž jsem zjišťovala, že ne každý z mých vrstevníků měl štěstí otevřeně komunikovat o smrti v rodině. Zanedlouho se mi poprvé dostala do ruky kniha autorky Kübler-Rossovové (2015), která mě odborněji seznámila s problematikou pojetí smrti a zejména s tabuizací tohoto tématu v současné společnosti. Už tehdy jsem věděla, že bych taková témata ráda prozkoumala na vědecké rovině, proto jsem realizovala výzkum v rámci bakalářské práce na téma *Komunikace s dětmi o smrti v rodinách praktikujících římskokatolické vyznání a v rodinách náboženství nevyznávajících* (Vaculová, 2019). Tato práce se stala významným zdrojem pro práci současnou, jež se zaměřuje na pojetí smrti u dětí v rodinách praktikujících římskokatolické vyznání a v rodinách bez náboženského vyznání.

Teoretická část představuje základní charakteristiky dětského pojetí smrti, významné milníky v jeho vědeckém zkoumání a vývoj tohoto pojetí v návaznosti na věk a kognitivní vývoj. Následně jsou představeny další významné faktory ovlivňující dětské pojetí smrti spolu s římskokatolickým pohledem na smrt a s problematikou pohřbu. Závěrem jsou čtenáři poskytnuty informace o komunikaci s dětmi o smrti.

Výzkumná část si klade za cíl zjistit podobu dětského pojetí smrti ve dvou výše zmíněných skupinách dětí a zmapovat podobu komunikace na téma smrti s jejich blízkými. Výzkum byl realizován za využití kvalitativní metodologie a kvalitativních metod.

TEORETICKÁ ČÁST DIPLOMOVÉ PRÁCE

1 Dětské pojetí smrti

Pro pochopení problematiky dětského pojetí smrti je klíčové porozumět konceptu smrti obecně. Maruščáková (2006) ve své práci vymezuje tzv. *subjektivní* a *objektivní* koncept smrti. Existenci subjektivního chápání smrti zdůrazňuje i Cicirelli (1998), dle kterého tento typ konceptu znamená skloubení našeho osobního a individuálního porozumění s převládajícím objektivním chápáním. Subjektivní koncept smrti pokládá jedincovy představy, názory a zkušenosti za klíčový prvek, který ovlivňuje jeho celkové pojetí smrti. Obecně lze tento koncept chápat jako souhrnnou reprezentaci kognitivních a emocionálních složek (Maruščáková, 2006; Vaculová, 2019). Cicirelli (1998) k tomu dodává, že člověk si během svého vývoje vytváří názory s pozitivními či negativními důsledky. Pojetí smrti tak může jednatelce vnímat jak pozitivně, tak negativně.

Na druhou stranu objektivní koncept smrti je popisován jako konečný a nevratný proces, který je společný pro všechno živé (Cicirelli, 2001). Jedná se tedy především o to, jak jednatelce vnímá smrt z pohledu biologické a fyziologické podstaty (Maruščáková, 2006; Vaculová, 2019). Žaloudíková (2016) uvádí, že od 70. let minulého století se koncept smrti nepovažuje za jednodimenzionální, ale za složený hned z několika komponent. Speece a Brent (1984; 1992) řadí mezi klíčové a nejvíce zkoumané komponenty objektivního konceptu smrti *ireverzibilitu*, *nefunkčnost* a *univerzalitu*. Speece (1995) navíc přidává komponentu *příčinnosti*, která je též nazývána jako *kauzalita*. Slaughter a Griffiths (2007) uvádí navíc další komponentu, kterou je *nevyhnutelnost*. Někteří autoři k těmto pěti základním komponentám řadí komponentu *pokračování života mimo tělo* (Kupka, 2014; Speece & Brent, 1992). Objektivní koncept smrti se tedy skládá z šesti hlavních komponent:

1. ***Ireverzibilita (nevratnost)***
2. ***Nefunkčnost***
3. ***Univerzalita***
4. ***Příčinnost (kauzalita)***
5. ***Nevyhnutelnost***
6. ***Pokračování života mimo tělo***

Nutno však podotknout, že v dosavadních studiích zaměřených na dětské pojetí smrti je možno najít ještě více komponent, pro tyto výše zmíněné však panuje největší shoda (Speece, 1995). Pro detailní prostudování těchto komponent smrti odkazují na svou bakalářskou diplomovou práci (Vaculová, 2019).

Speece (1995) dále informuje, že děti se již od útlého věku snaží pochopit koncept smrti, jeho porozumění je pro ně důležité. To, že se děti tématem smrti velmi zabývají, podporuje i Yalom (2020). Slaughter (2005) upozorňuje, že děti nedokáží vnímat smrt jako biologickou událost, což (dle prvních psychoanalytických studií) může vést k chybnému chápání konceptu smrti. Slaughter (tamtéž) v kontrastu s dětským pojetím smrti popisuje pojetí smrti dospělých, kde je smrt vnímána *komplexně*, tedy s ohledem na kulturní, sociální, náboženské tradice a přesvědčení. Tomuto celku však dominuje *biologické pojetí smrti*, které zahrnuje všechny základní komponenty a je typické pro dospělé pojetí smrti (Kupka, 2014).

1.1 Zkoumání dětského pojetí smrti

Bádání po dětském pojetí smrti nám dovoluje nahlédnout hlouběji do toho, jak děti vnímají tuto složitou problematiku. Dle Yaloma (2020) výzkumy prokazují, že se dítě tematikou smrti zabývá více, než je všeobecně předpokládáno. Obecně však poukazuje na to, že zkoumání dětského pojetí smrti bylo v minulosti spíše sporadické. Pettle a Britten (1995) však upozorňují na zvýšený počet těchto výzkumů, čímž se povědomí o této tematice rozšiřuje. Speece (1995) rovněž informuje o výzkumech pojetí smrti u dětí v různých věkových kategoriích. Speece a Brent (1984) a Kupka (2014) datují počátek zkoumání dětského pojetí smrti do 30. let minulého století. Od 50. let pak začalo významných výzkumů rychle přibývat, 60. léta jich čítají 8, 70. léta až 27 výzkumů (Speece & Brent, 1984).

Slaughter (2005) představuje obecný průřez historického zkoumání dětského pojetí smrti. Jako první uvádí *psychoanalytické výzkumy*. Tyto výzkumy jsou dle autorky založeny převážně na otevřených otázkách, projektivních metodách a kresbách, které kreslí samy děti. Cílem psychoanalytických výzkumů bylo zmapování emocionálního pojetí smrti u dětí, stejně tak jako jeho konceptualizaci. Výsledky těchto studií odhalují emocionální náboj, který děti v tématu smrti nacházejí. Ten je často reprezentován úzkostí (v některých případech pak *separační úzkostí*) či smutkem. Druhým zásadním zjištěním bylo potvrzení, že dětské pojetí smrti se liší od pojetí dospělého. Výzkumy mimo jiné hovoří o jisté pravidelnosti a podobnosti v konceptualizaci smrti u dětí, jisté individuální odchylky jsou však přítomny. Slaughter dále uvádí, že psychoanalytické výzkumy poukázaly na to, že děti se zabývají tématem smrti více, než je všeobecně předpokládáno. Mezi hlavní průkopníky psychoanalytického zkoumání smrti u dětí Slaughter zmiňuje například Nagy (1948).

Cílem studie Nagy (1948) bylo zmapovat, jak děti ve věkovém rozmezí 3-10 let nahlízejí na smrt. Do výzkumu bylo celkem zahrnuto 378 dětí, které Nagy nejprve motivovala k napsání krátké eseje a nakreslení obrázku na téma smrti. Třetí metodologickou metodou, kterou autorka zmiňuje, byly rozhovory. Psaní eseje absolvovaly děti ve věkovém rozmezí 7-10 let. Děti měly napsat cokoliv je napadne k tématu smrti. Kresby kreslily děti ve věku 6-10 let. Pro vedení rozhovorů byly děti rozděleny do dvou skupin. První skupinu tvořily děti ve věkovém rozmezí 3-6 let, druhou skupinu pak děti ve věku 7-10 let.

Dle Nagy (1948) byly zjištěny 3 základní stádia vývoje dětského pojetí smrti. *První stádium* spadá do věkové kategorie 3-5 let. Toto stádium je charakteristické popíráním finality smrti, děti v tomto věku tedy vnímají smrt jako dočasnou událost. Nagy dále popisuje egocentrismus dětí, jenž je typický pro tento věk. Děti vnímají sebe jako živé, proto tak vnímají i své okolí. Jejich vývojové stádium zatím nerozlišuje mezi živým a neživým. *Stádium druhé* autorka uvádí pro věkovou kategorii 5-9 let. Z výzkumu plyne, že zde děti smrt personifikují, resp. ji vnímají jako osobu. Díky této osobě lidé podle dětí umírají. Děti však často nerozlišují a sjednocují pojmy „smrt“ a „mrtvý“. Smrt ve vnímání dětí ve druhém stádiu stále nedosahuje *univerzality* a je dětmi vnímána jako něco, co se děje mimo dítě. *Třetí stádium* Nagy stanovuje pro věk okolo 9 let. Tento věk sebou přináší internalizaci smrti směrem k sobě a lidskému tělu. Smrt je v tomto věku chápána z biologického hlediska, tedy jako ukončení všech životních funkcí.

Dle Slaughter (2005) následovala po psychoanalytické fázi ***vlna založená na teorii Jeana Piageta***, tedy vlna, která čerpala a vycházela z teorií tohoto švýcarského psychologa. Výzkumy probíhaly především v 60. a 70. letech minulého století. Jejich cílem bylo klást větší důraz na kognitivní stránku dítěte než tu emocionální (jak bylo typické pro psychoanalytickou vlnu). Piagetovská vlna se zaměřovala na kognitivní vývoj dětí v souvislosti s vývojem pojetí konceptu smrti. Výzkumníci používali metody strukturovaných rozhovorů a zjišťovali, nakolik jsou děti schopny rozeznat dílčí komponenty komplexního pojetí smrti. Tyto komponenty výzkumníci nejprve sami vymezili. Patří mezi ně (již výše zmiňované) 3 základní komponenty – *ireverzibilita*, *univerzalita* a *příčinnost*. Slaughter však zmiňuje i další 3 komponenty komplexního pojetí smrti, se kterými autoři pracovali – *osobní smrtelnost*, *neodvratitelnost* a *nepředvídatelnost*. Mezi klíčové autory Piagetovského období Slaughter řadí například Koochera (1973).

Výzkumný soubor Koochera (1973) tvořily děti ve věkovém rozmezí 6-15 let dosahující alespoň průměrného IQ (to bylo předem zjištěno testově pomocí několika dílčích subtestů metody WISC). Děti odpovídaly na předem definované otázky a jejich odpovědi

byly následně porovnány s jejich kognitivním vývojovým stádiem. Tato stádia byla dána dle Piageta, tedy konkrétně stádium *předoperační*, *stádium konkrétních operací* a *stádium formálních operací*. Se senzomotorickým stádiem zde počítáno není, výzkumný soubor totiž dosahoval vyššího věkového rozmezí, než jaké je charakteristické pro senzomotorické stádium (Koocher, 1973; Piaget & Inhelder, 2014).

Výsledky výzkumu Koochera (1973) prokazují spojitost mezi příčinami smrti (které dítě uvedlo) a kognitivním vývojovým stádiem dítěte. Autor dále vysvětluje, že pokud bylo kognitivní stádium nižší, odpovědi na otázku možných příčin smrti byly buď egocentricky zaměřené nebo příliš konkrétní a naopak. Z výzkumu rovněž plyne, že odpovědi dětí často odrážejí způsob, jak s nimi o tomto tématu ostatní komunikují. Odpovědi na otázku, jak mohou zemřelé věci/lidé opět ožít, odrážely dětskou tendenci k animismu a fantaziím. Koocher dále uvádí, že aby dítě odhadlo délku svého života, je zapotřebí vstoupit do stádia konkrétních operací a osvojit si schopnost reciprocity. Čím více se dítě k tomuto stádiu blíží, tím více jsou jeho odhady reálné. Odpovědi na posmrtný život nejčastěji obsahovaly představy pohřbu a samotného pohřbívání. Rovněž se zde objevily spíše příčiny smrti než popis samotného posmrtného života. Koocher je toho názoru, že čím méně zkušeností se smrtí dítě má, tím je ve svém vyprávění konkrétnější. Autor závěrem motivuje ke komunikaci s dětmi o smrti.

Zajímavým zjištěním bylo, že výzkum Koochera (1973) nepotvrzuje zjištění Nagy (1948), která u dětí věkového rozmezí 5–9 let vyzorovala personifikaci smrti. Koocher (1973) je toho názoru, že tento rozdíl může být způsoben případnými kulturními odlišnostmi. Nagy do výzkumu zahrnula maďarské děti, kdežto Koocher děti americké. Dále je však pravděpodobné, že Nagy ve svém výzkumu pracovala s dětmi, které pro toto téma používaly jiné copingové strategie. Tamm a Granqvist (1995) rovněž dodávají, že americké výzkumy o pár desítek let později nepotvrdily výsledek Nagy o personifikaci smrti. Tato odlišnost může být způsobena prostředím a dobou. Výzkum Nagy totiž probíhal během druhé světové války, zatímco výzkum Koochera v době, kdy v Americe převládal relativní mír.

Dle DeSpelder a Strickland (2005, in Loučka, 2007) se většina nynějších výzkumů pojednávajících o dětském pojetí smrti řídí právě Piagetovským proudem. Objevuje se však i kritika, která Piagetovcům vytýká nadměrný zájem o kognitivní procesy a přehlédnutí důležitých faktorů, jako jsou například sociokulturní jevy.

Jako o posledním stádiu bádání Slaughter (2005) informuje o **zkoumání smrti jako biologickém konceptu**. Sama autorka patří k této vlně zkoumání, jejíž počátek se datuje do

90. let minulého století. Vlna biologického chápání smrti zahrnuje tzv. *naivní biologické teorie*, které zmiňuje i Loučka (2007) a odkazuje na Inagaki a Hatano (2006), kteří existenci této teorie dokazují. Zmínění autoři Inagaki a Hatano (2006) a Loučka (2007) vysvětlují, že se jedná o přesvědčení dětí, kterými vysvětlují různé biologické jevy a biologickou podmíněnost světa. Výzkumy na toto téma se zabývají otázkami, v jakém věku a kdy si děti uvědomují rozdíly mezi živými a neživými entitami, fyziologickými procesy či rozdílem mezi zdravím a nemocí.

Inagaki a Hatano (2006) a Slaughter (2005) zmiňují významnou práci Carey (1985, in Inagaki & Hatano, 2006; Slaughter, 2005), která se zaměřila na Piagetovu teorii animismu a personifikace. Carey ve své studii zjišťovala, jak děti různého věku odpovídají na otázky ohledně biologického fungování různých živých a neživých entit (lidé, zvířata, hmyz, neživé věci). Výsledky výzkumu prokázaly, že děti nemají ucelený koncept biologického chápání světa a své odpovědi odvozují spíše od podobnosti určité entity s člověkem a jeho chováním. Autorka nesouhlasila s Piagetovým názorem, že děti nemají dostatečné biologické znalosti kvůli nedosažení nutné kognitivní úrovně. Na rozdíl od Piageta pokládala za hlavní důvod této neznalosti jejich nedostatečné vzdělávání v rámci popisovaného tématu. Na druhou stranu však s Piagetem souhlasí v tom, že děti před dosažením 10 let odvozují biologické jevy na základě tzv. *intuitivní psychologie*. Děti tak zastávají názor, že tělesné procesy jsou jimi ovlivnitelné. Inagaki a Hatano (2006) však upozorňují, že k existenci naivní biologie u dětí dochází už okolo pátého roku.

Závěrem bych ráda zmínila několik klíčových českých výzkumů zabývajících se dětským pojetím smrti. Mezi ně bezesporu patří práce významného českého psychologa v oblasti paliativní péče Loučky (2007; 2009) či Žaloudíkové (2016).

Práce Loučky se zaměřovaly na koncept smrti u dětí. Výzkum z roku 2007 zahrnoval děti ve věku 6-7 let. Cílem výzkumu bylo zjistit, jestli a případně jak může osobní zkušenost dítěte se smrtí ovlivnit jeho pojetí smrti (Loučka, 2007). Tento výzkum bude detailněji popsán v podkapitole o vlastní zkušenosti se smrtí (viz podkapitola č. 3.1).

Loučka na svůj výzkum navázal prací z roku 2009, jež pojednává o dětském konceptu smrti z pohledu vývoje dětí. Práce se dále zabývá například dětským strachem ze smrti a komunikací o tomto tématu v rodině. Výzkumu se zúčastnily děti ve věku 6-9 let. Dle Loučky si děti spojují smrt se smutkem. Podstatným zjištěním bylo, že výzkum neprokázal souvislost mezi rozvinutostí konceptu smrti a věkem dítěte. Autor vysvětluje, že se jedná o trend, který se čím dál tím častěji objevuje v zahraničních studiích, ve kterých jsou předmětem zkoumání zdravé děti (Loučka, 2009).

Výzkum Žaloudíkové (2016) se rovněž zaměřoval na dětské pojetí smrti, a to konkrétně u dětí v předškolním a mladším školním věku. Předmětem zkoumání byly představy dětí o smrti v souvislosti s vývojem hlavních komponent chápání smrti. Autorka pro svůj výzkum využila jak metody pozorování, polostrukturovaného rozhovoru, pojmové mapy, tak i metody kresby. Žaloudíková uvádí, že děti ve výzkumném souboru doposud chápaly jen určité komponenty smrti. Jako příklad zmiňuje komponenty *nevratnost*, *nevyhnutelnost* a *příčinnost*. Děti tedy zatím neměly zcela přesně osvojené komponenty *univerzalita* a *nefunkčnost*. Z výzkumu rovněž plyne, že pokud rodiče věřili v posmrtný život, u dětí se spirituální dimenze vyskytovala dříve.

1.2 Děti a kresba s tematikou smrti

Svoboda et al. (2013, 280) řadí kresbu mezi *grafické projektivní metody*, které zároveň patří k „*k nejstarším a nejpůvodnějším výrazovým projevům psychických stavů člověka.*“ Podle Tamm a Granqvist (1995) jsou kresby prostředkem, jak proniknout do chápání a myšlenek dětí, které nelze zjistit verbální cestou. Dětskou kresbu s tematikou smrti v minulosti zkoumala již řada výzkumníků. Mezi nejzásadnější považují například studie výzkumníků Tamm a Granqvist (1995), Yanga a Chena (2002) či Bonoti, Leondari a Mastora (2013). Mezi první průkopníky této metody v souvislosti se zkoumáním dětského pojetí smrti jsou považováni Schilder a Wechsler (1934, in Tamm & Granqvist, 1995) a Nagy (1948).

Výzkum Schildera a Wechslera (1934, in Tamm & Granqvist, 1995) zahrnoval americké děti ve věkovém rozmezí 5-14 let. Dětem byly ukázány obrázky s tematikou smrti, na základě čehož byla pozorována jejich reakce. Výsledky tohoto výzkumu prokázaly souvislost mezi pojetím smrti u dětí a jejich přesvědčením o agresivním či násilném původu smrti. Speciálně u dětí ve věkovém rozmezí 5-12 let se objevovaly důvody smrti jako nehoda, vražda či válka. Dle Tamm a Granqvist (1995) byly výsledky výzkumu v budoucnu potvrzeny dalšími výzkumníky.

Kresba s tematikou smrti představovala jednu ze tří základních metod výzkumu Nagy (1948). Maďarské děti ve věkovém rozmezí 6-10 let kreslily kresby na téma smrti a ti starší je navíc písemně komentovaly. Pro děti ve věku 5-9 let byla typická personifikace smrti. Nagy popisuje, že děti smrt nejčastěji spojují s určitou postavou/osobou nebo vnímají smrt a mrtvého za jedno a to samé. Pokud děti vnímaly smrt jako konkrétní postavu, jednalo se buď o představu smrtky (kostlivec s kosou) či jiné osoby znázorňující smrt.

Autorka následně využila informace z kreseb a z esejí (viz výše) k realizování klíčového rozhovoru s dětmi. Nutno však podotknout, že o několik desítek let později američtí výzkumníci skutečnosti o personifikaci smrti nepotvrdili (viz podkapitola č. 1.1). Tamm a Granqvist (1995) upozorňují, že maďarské výzkumy byly založeny na kvalitativních metodách a projektivních metodách, zatímco ty americké na jasně strukturovaných rozhovorech a následných kvantitativních metodách. I tento aspekt tak mohl přispět k diferenciaci výsledků.

Výzkum Tamm a Granqvist (1995) navazoval a rozvíjel předchozí výzkum stejných autorek, který proběhl v roce 1993. Výzkumný soubor tohoto staršího výzkumu tvořily švédské děti rozřazené do dvou věkových skupin 6 a 9 let. Výzkum zkoumal kresby, které vyobrazují, co dětem přijde na mysl, když se řekne slovo *smrt*. Děti své kresby komentovaly a následně byly dotazovány na další aspekty ohledně tématu smrti. Analýza kreseb probíhala v 6 kategoriích – *násilná smrt*, *mrtvé tělo*, *poslední odpočinek*, *emoce v souvislosti se smrtí*, *personifikace smrti* a *posmrtný život* (Tamm & Granqvist, 1995, 206). Hlavním zjištěním bylo, že kresby se nelišily podle věku, ale podle pohlaví. Kresby dívek se nejvíce pojily ke kategoriím emocí v souvislosti se smrtí a posmrtného života, kdežto kresby chlapců nejčastěji obsahovaly smrt ve spojitosti s násilím.

Novější výzkum Tamm a Granqvist (1995) zahrnoval švédské děti ve věkovém rozmezí 9-19 let. Účastníci výzkumu byli dle věku rozděleni do čtyř skupin. Děti opět kreslily, co se jim vybaví při slově *smrt*. Děti ke svým kresbám rovněž připisovaly komentáře s doplňujícím vysvětlením. Při analýze realizované na základě fenomenografického přístupu a pro kategorizaci kreseb byly vytvořeny 3 hlavní kategorie zahrnující 10 subkategorií. Hlavními kategoriemi jsou (viz Tamm & Granqvist, 1995, 209):

1. ***Biologický koncept smrti***
2. ***Psychologický koncept smrti***
3. ***Metafyzický koncept smrti***

Nejvíce dětí vykazovalo přítomnost **metafyzického konceptu smrti**, jenž obsahoval 4 další subkategorie – *tunelový fenomén*, *tajemství/záhada smrti*, *personifikace*, *pohled na nebe a peklo*. Následoval **biologický koncept smrti** pojímající subkategorie – *násilná smrt*, *okamžik smrti*, *stav smrti*. Nejméně zastoupený pak byl **psychologický koncept smrti** zahrnující subkategorie – *smutek*, *mentální představy* a *prázdnota*. Výsledky výzkumu ukázaly, že biologický koncept smrti se nejvíce objevoval u mladších dětí, kdežto metafyzický koncept smrti u starších. Subkategorie násilné smrti se objevovala více u chlapců než u dívek, stejně tak jako subkategorie personifikace smrti. Tyto výsledky tak

potvrzovaly zjištění předchozího výzkumu Tamm a Granqvist (1993, in Tamm & Granqvist, 1995) i Nagy (1948).

Na výzkum Tamm a Granqvist (1995) navazuje studie Yanga a Chena (2002), jež se pokusila o mezikulturní srovnání předchozích výsledků se svými. Výzkumu se zúčastnily děti z Taiwanu. Stejně tak jako v předchozí studii, i zde děti kreslily kresby na téma smrti a opět k nim poskytovaly písemné komentáře s bližším vysvětlením. V návaznosti na studii Tamm a Granqvist (1995) byly využity 3 stejné základní kategorie, které však byly syceny 12 subkategoriemi. Dle Yanga a Chena (2002) navíc přibýly subkategorie *nefunkčnost/zástava* v biologickém konceptu smrti a *povaha smrti* v metafyzickém konceptu smrti. Analýza kreseb opět probíhala fenomenografickým přístupem. Metafyzický a biologický koncept smrti patřily mezi nejvíce zastoupené kategorie, naopak psychologický koncept mezi kategorie zastoupené nejméně. Dále bylo zjištěno, že biologický koncept dominoval u mladších dětí a metafyzický u starších. Toto zjištění tak potvrdilo předešlý výzkum Tamm a Granqvist (1995).

Bonoti et al. (2013) realizovali výzkum v Řecku. Zkoumání bylo zaměřeno primárně na to, zda existuje rozdíl v pojetí smrti u dětí se zkušeností se smrtí a dětí bez této zkušenosti. Do výzkumu byly zapojeny děti ve věkovém rozmezí 7, 9 a 11 let. Kromě dotazníku bylo využito i metody kresby. Kresba opět vyobrazovala dětské představy o smrti. Děti kreslily, co se jim vybaví při představě smrti. Výsledky výzkumu prokázaly souvislost dětského pojetí smrti s věkem a dětskou zkušeností s tématem smrti z minulosti. Proces analýzy získaných kreseb vycházel z výzkumu Tamm a Granqvist (1995). Bonoti et al. (2013) rovněž stanovili 3 základní kategorie a 10 subkategorií (viz dříve). Autoři zde však navíc přiřazovali kresby k vícero kategoriím, protože zjistili, že se v nich objevují prvky shodující se pro více než jednu kategorii. Kresby byly analyzovány na základě shody dvou nezávislých pozorovatelů, která činila 95 %.

Výsledky výzkumu Bonoti et al. (tamtéž) jasně prokázaly, že děti se zkušeností se smrtí dosahovaly vyspělejšího konceptu smrti než děti stejného věku, které se však nevyznačovaly touto zkušeností. Problematice vlastní zkušenosti dětí se smrtí je věnována samostatná podkapitola (viz podkapitola č. 3.1). Tento faktor dětského pojetí smrti byl znát i v kresbách. Kresby dětí mající vlastní zkušenost se smrtí často obsahovaly samotný rituál smrti. Naopak v kresbách dětí bez této zkušenosti se objevovalo téma násilné smrti. Děti se zkušeností navíc často vykreslovaly smrt na základě svých zážitků. Na druhou stranu děti z druhé skupiny vyobrazovaly takovou smrt, kterou znají z televize a dalších médií.

Závěrem bych ráda zmínila český výzkum autorky Žaloudíkové (2016), který mimo jiné pracoval s projektivní metodou kresby. Do výzkumu byly zapojeny děti ve věkovém rozmezí 3-11 let. Autorka vycházela ze studie Tomm a Granqvist (1995) a jejich základních kategorií. Analýza kreseb ukázala, že počet kreseb s biologickým konceptem byl podobný jako počet kreseb s metafyzickým konceptem, psychologický koncept se vyskytoval nejméně. Žaloudíková dále informuje, že počet kreseb dívek s psychologickým konceptem smrti nepřevyšoval počet kreseb chlapců s tímto konceptem.

Kresby dětí však často odkazovaly na jejich zkušenosti se smrtí. Jako příklad Žaloudíková (tamtéž) uvádí kresbu autonehody či pád ze stromu. Kresby chlapců pak více odkazovaly na násilný způsob smrti než kresby dívek. Autorka upozorňuje na vliv počítačových her, médií a komunikačních prostředků. Výsledky analýzy kreseb dále potvrdily zjištění Bonoti et al. (2013), podle kterých se motiv násilné smrti objevoval v kresbách těch dětí, které se smrtí doposud neměly osobní zkušenost. Dalším bodem, na který se Žaloudíková (2016) zaměřila, bylo téma personifikace v kresbách. Personifikace se nejvíce objevovala u dětí 5–9 let, což potvrzuje zjištění Nagy (1948). Zajímavým zjištěním bylo, že v kresbách se často objevovaly křesťanské symboly smrti ale i rituály spojené se smrtí (Žaloudíková, 2016).

2 Vývoj dětského pojetí smrti

„Dítě se učí přijímat svou smrtelnost postupně v souladu se sociálním vývojem a vývojem člověka“ (Thorová, 2015, 490). Největší změny v chápání konceptu smrti přicházejí právě v období dětství, kdy dítě prochází rozsáhlým vývojem.

Vývoj dětského pojetí smrti je závislý na mnoha faktorech. Žaloudíková (2016) ve své práci uvádí například *kognitivní zralost, věk, vlastní zkušenost, komunikaci v rodině a kulturu s religiozitou*. Slaughter (2005) na druhou stranu upozorňuje, že výzkumy zabývající se faktory, které ovlivňují dětské pojetí smrti, našly jen nepatrnou korelaci mezi rychlejším osvojováním hlavních komponent konceptu smrti a osobní zkušeností či sociokulturními vlivy dítěte. Vysokou souvislost však výzkumy potvrdily s faktorem kognitivního vývoje dítěte. **Kognitivní vývoj a věk dítěte** jako faktory související s dětským pojetím smrti, budou hlavním předmětem této kapitoly. Podle Loučky (2007) a Hopkinse (2014) nebyla shledána souvislost s přímou zkušeností dítěte se smrtí a rychlejším osvojením jeho konceptu (tyto skutečnosti budou dále diskutovány v kapitole č. 3).

S kognitivním vývojem a věkem dítěte rovněž souvisí vývoj základních komponent smrti uvedených v první kapitole. Tento vývoj bude podrobněji popsán v následujících podkapitolách. Slaughter a Griffiths (2007) však shrnují, že jako první u dítěte dozrává komponenta *nevyhnutelnosti*, následně *univerzality, ireverzibility, nefunkčnosti* a nakonec *příčinnosti*. Žaloudíková (2016) dodává, že názory výzkumníků se na toto pořadí mohou lišit, avšak vzájemná shoda panuje u uchopení komponenty *příčinnosti* až na posledním místě.

Na základě svých výsledků Žaloudíková (2016, 111) pojmenovala a následně charakterizovala kategorie vývoje dětského pojetí smrti (dle věku). Konkrétně se jedná o *naivní pojetí smrti, biologické pojetí smrti, dualistické (duální) pojetí smrti* a závěrem *komplexní pojetí smrti*. Kategorie budou více rozepsány v následujících podkapitolách.

Informace v níže uvedených podkapitolách pocházejí z mé bakalářské diplomové práce (Vaculová, 2019). Jsou však doplněny o poznatky nové. Pro účely této práce bylo vynecháno vývojové stádium *adolescence*, jíž se výzkumná část této práce nezabývá. K bližšímu prostudování tohoto vývojového období tedy odkazuji na svou bakalářskou diplomovou práci.

2.1 Novorozenecký, kojenecký a batolecí věk

Svět novorozence a kojence je popisován jako svět plný obrazů, které jsou v neustálém pohybu, objevují se a zase se ztrácejí. Vyskytují se zde pocity opuštěnosti (často spojeny s anxiétou, nejistotou a strachem), které jsou vyvolány tím, že si dítě již uvědomuje *stálost objektu* a tedy chápe, že objekt, který se odloučil, stále existuje. Tato schopnost se u dítěte objevuje kolem druhého roku života (Piaget & Inhelder, 2014). Nejistota, strach, anxieta a beznaděj je pak stupňována v závislosti na hloubce vztahu dítěte s danou osobou. O separaci mluvíme tehdy, pokud dojde k odloučení dítěte s osobou, na kterou je dítě fixováno. Jde o silně negativní emocionální zážitek známý pod pojmem *separační úzkost* (Démuthová, 2010). Související pocity děsu Říčan (2014) připodobňuje k pocitům, které se objevují právě při vnímání smrti u dospělého člověka.

K uvědomění si své jedinečnosti, stejně tak jako k získání vnitřního povědomí o sobě sama, dochází u dítěte kolem třetího roku života. Toto období je označováno jako *objevení sociálního Já*, jež je mimo jiné charakteristické změnou v uvažování a řeči dítěte (Démuthová, 2010). U batolete hraje podstatnou roli při pojetí smrti fakt, že své tělo dopodrobna vnímá. Z této skutečnosti pak vede strach ze zranění či újmy na svém vlastním těle (Říčan, 2014).

2.2 Předškolní věk

Dítě ve věkovém rozmezí 3-6 let dosahuje již takové kognitivní úrovně, aby pochopilo alespoň nějaké aspekty smrti. Děti se v tomto věku se smrtí často setkávají prostřednictvím pohádek či jiných fantazijních příběhů. U dětí předškolního věku se tedy setkáváme s magickým myšlením, díky kterému si děti mohou smrt různě fantazijně představovat či personifikovat (Thorová, 2015). Pro toto období je typické, že dítě předpokládá, že mrtvý člověk pouze spí (Linhartová, 2012).

Kübler-Rossová (2015) upozorňuje na pocit viny, který se u dětí může objevit v souvislosti s konfrontací se smrtí blízkého člověka. Nevědomá mysl dítěte totiž není schopna rozlišit mezi tím, kdy si dítě ve vzteku přeje, aby jeho maminka raději zemřela a skutečnou smrtí. Následkem toho si pak dítě vtiskne myšlenku, že nese alespoň částečný podíl na matčině smrti například z toho důvodu, že se chovalo zle a již dříve pomyslelo na její smrt. Kübler-Rossová dále vysvětluje, že tento pocit může být velmi paradoxní. Dítě na jednu stranu zažívá velký smutek ze ztráty svého blízkého a touhu po jeho opětovném

nalezení, na stranu druhou však pociťuje vztek z této separace a nepochopení toho, proč už se o něj tato osoba nadále nestará.

Avšak objevují se zde i takové případy, kdy dítě zažije smrt tzv. v „přímém přenosu“, například při smrti blízkého člověka nebo domácího zvířete (Říčan, 2014). Tento autor dále dodává, že se smrtí se jedinec v tomto věku často setká i při zabíjení hmyzu. Předškolák je velmi zvědavý a stále pátrá po nových podnětech a informacích. Otázky na smrt se tedy mohou objevovat relativně často. Démuthová (2010) uvádí, že první otázky a zájem o téma smrti se začínají objevovat kolem pátého roku.

Dítě si však neuvědomuje, že smrt je nevratná, a z toho důvodu nemusí být reakce dítěte na smrt blízkého emočně silná (Thorová, 2015). Dítě je v tomto věku schopno pochopit definitivnost odloučení, avšak nedokáže si onu konečnost správně vysvětlit. Děti například předpokládají, že se se zemřelým člověkem již neuvidí, protože se odstěhoval příliš daleko (Démuthová, 2010). Thorová (2015, 490) toto ilustruje úsekem z rozhovoru se Sofií (4,5 let): „*Můj tatínek ještě nezemřel. Řekla bych, že zemře asi tak v září. A pak se zase narodí.*“ I v šestém roku života se nevratnost smrti málokdy objevuje, soudě opět dle rozhovoru se Sofií (6 let): „*Chtěla bych umřít, abych se pak podívala za dědečkem. Neboj, já bych se pak zase k vám vrátila*“ (Thorová, 2015, 490).

Během předškolního věku dochází k přijetí faktoru **univerzality** a pouze u některých dětí i **ireverzibility**. *Ireverzibilita* je ovšem podmíněna kognitivním vývojem dítěte, dosavadními zkušenostmi v životě a případnou zkušeností se smrtí (Démuthová, 2010). Speece a Brent (1992) ve svém výzkumu zjistili, že 80 % zapojených dětí předškolního věku mělo vyzrálý koncept *univerzality*. Vyzrálou *univerzality* následně vykazovaly i téměř všechny starší děti. Procentuální zastoupení vyzrálé komponenty bylo daleko menší u *nefunkčnosti* a *ireverzibility*. Autoři Speece a Brent proto tyto dvě komponenty považují za komplikované.

Avšak Slaughter, Jaakkola a Carey (1999, in Žaloudíková, 2016) komponentu *ireverzibility* v předškolním věku nepředpokládají. Autorky uvádějí v návaznosti na Piagetovský kognitivní vývoj *předoperační stádium*, které je typické právě pro předškolní věk. Děti v tomto stádiu považují smrt za vratnou a představují si ji jako mrtvého člověka, který má zavřené oči a nehýbe se.

Žaloudíková (2016) stanovila pro věk 3-4 let kategorii *naivního pojetí smrti* a kategorii *biologického pojetí smrti* pro věkové rozmezí 5-6 let. Pro první kategorii je typické, že děti nedokáží smrt nijak uchopit, protože je pro ně příliš abstraktní. Autorka popisuje, že se tak děje dosud nedostatečně vyvinutým myšlením, nedostatečnými zkušenostmi s tímto

tématem či doposud chybějící komunikací o smrti v rodině. Děti jsou zde však schopny rozeznat živé od neživého. *Biologický koncept smrti* sebou přináší dětské pochopení komponenty *nefunkčnosti* tělesných funkcí, nikoliv však mentálních. V jejich představách se objevuje násilná či přirozená smrt. Žaloudíková informuje, že děti už zde čerpají ze své vlastní zkušenosti či z komunikace v rodině. Děti zároveň nezmiňují, že by mohly zemřít ony. Děti mají více realistické představy o smrti i posmrtném životě. Pro tento věk je rovněž typická kresba s biologickým konceptem smrti.

2.3 Školní věk

Dle Thorové (2015) je mladší školní věk charakteristický tím, že dítě si již začíná uvědomovat *ireverzibilitu* (nevratnost) smrti. Dítě dosahující 6-7 let dokáže zpravidla chápat i *univerzalitu* smrti, tedy že všechny živé bytosti jednou musí zemřít. Pokud člověk či zvíře zemře, jedná se o věc definitivní a nejde ji vrátit zpět. Schopnost chápat tuto komponentu smrti však ještě není dosažena u všech dětí mladšího školního věku. Podle Thorové celkem 67 % dětí chápe nevratnost smrti, stále tedy musíme počítat s tím, že každé dítě je individuální a má jiné životní zkušenosti.

Dle Slaughter, Jaakkola a Carey (1999, in Žaloudíková, 2016) je pro věk 7-11 let charakteristická Piagetova *fáze konkrétních operací*. Autorky zmiňují, že i zde se stále mohou najít pochybnosti ohledně komponenty *univerzality* smrti – tedy děti stále mohou odmítat, že všechno živé umírá. V tomto období však dochází ke zvnitřnění příčin smrti.

Narůst chápání konceptu smrti je způsoben mimo jiné i osvojováním, a tedy lepším chápáním biologických funkcí člověka, resp. všech živých věcí. Dítě si díky tomu postupně osvojuje i komponentu *nefunkčnosti* (Démuthová, 2010; Kupka, 2014).

Na druhou stranu Fadul (2007) ve svém výzkumu zjistil, že děti ve věku 4-5 let odpovídají na otázky ohledně smrti podobně jako dospělí jedinci. Chápu, že smrt je ireverzibilní proces a že u mrtvého jedince nefungují biologické funkce. Avšak u dětí v rozmezí 6-10 let se odpovědi značně lišily. Děti popíraly komponentu *ireverzibility* tím, že předpokládaly, že mrtví opět mohou oživnout a že jim znovu začnou fungovat jejich biologické funkce. Yalom (2020) toto období nazývá jako *období latence*, pro které je typické vyčlenění problematiky smrti do nevědomí.

Děti opět začínají přijímat *ireverzibilitu* a *nefunkčnost*, a to ve věku dvanácti let, tedy věku, kdy děti vstupují do puberty. Příčinu můžeme hledat ve vývoji limbického systému

(Casey, Jones & Hare, 2008) a kognitivních funkcí, díky kterým jsou děti schopny uvažovat nad problematikou z více uhlů a brát v potaz vícero alternativ řešení (Démuthová, 2010).

Děti v mladším školním věku mohou například z médií zaznamenat pojem *sebevražda*, avšak k jejímu spáchání ze strany dětí dochází jen zřídka. Pokud k tomu činu dojde, souvislost můžeme hledat například v nefungujících rodinách, užívání návykových látek či fyzickém zneužívání (Thorová, 2015). Osmý rok pak přináší do života dítěte pocit strachu ze smrti (Říčan, 2014).

Žaloudíková (2016) stanovila na základě výsledků ze svého výzkumu kategorii *duálního pojetí smrti* pro věk 7-9 let. Je zde typické, že *univerzalita*, *nevyhnutelnost* a *nefunkčnost* jsou chápány pouze částečně. Stejně jako v předchozí kategorii, i zde dochází k pochopení ukončení tělesných funkcí, nikoliv však mentálních. Na základě svých vlastních zkušeností děti smrt vyobrazují čím dál tím víc realisticky. V kresbách pak převažuje metafyzická dimenze (tedy metafyzický koncept smrti). Případná víra rodičů v posmrtný život ovlivňuje pojetí smrti jejich dítěte (zejména pak komponentu *ireverzibility*). Děti staršího věku uvádí, že je možné, aby mrtvý ožil nebo aby se mu zdály sny.

2.4 Puberta

Ve věkovém rozmezí 9-11 let dochází k období, kdy se děti začínají více socializovat a odpoutávat tak od svých rodin. Dle Piageta (1970) se dítě na počátku tohoto období stále nachází ve stádiu *konkrétních operací*, což je dobře znatelné na tom, že si dítě smrt připodobňuje ke konkrétním věcem, jako je například kostlivec či duch (Žaloudíková, 2016).

V desátém roku života dítěte se již objevují (ačkoliv zřídka) suicidální pokusy. Pubescent je schopen pochopit smrt jako akt, který mu pomůže ukončit veškeré jeho současné i minulé utrpení či frustrace (Říčan, 2014). Eaton et al. (2005) uvádějí, že 71 % úmrtí ve Spojených státech amerických ve věkovém rozmezí 10-24 let nastává ze čtyř hlavních příčin, kterými jsou nehody v motorových vozidlech, neúmyslná zranění, vražda a sebevražda.

V jedenácti letech se myšlení dětí stává přelomovým. Děti začínají myslet v souvislostech, dokážou vnímat různé časové dimenze, plně si osvojují komponentu *nevyhnutelnosti* smrti a chápou, že umřít mohou jak mladí, tak i staří (Žaloudíková, 2016). Zajímavé je, že děti už tak často nehledají odpovědi ohledně smrti u rodičů, ale naopak u svých vrstevníků (Goldman, 2015).

Od dvanácti let se pak naplno rozvíjí abstraktní myšlení. Dítě už si tedy dokáže představit smrt abstraktně a nutně ji neváže ke konkrétním postavám či věcem. Piaget toto období nazývá jako *období formálních operací* (Piaget & Inhelder, 2014). Období formálních operací je dle Slaughter, Jaakkola a Carey (1999, in Žaloudíková, 2016) charakteristické pochopením a přijetím všech základních komponent smrti. Děti rovněž dle autorek chápou smrt abstraktně, na základě biologických znalostí.

Ve výzkumu Žaloudíkové (2016) se u desetiletých dětí objevovalo tzv. *komplexní pojetí smrti*. V této kategorii děti již chápou ukončení jak tělesných, tak mentálních funkcí. Bezpečně rozlišují živé od neživého a dokáží přemýšlet nad nesmrtelností různých hodnot, jako je například nesmrtelné kamarádství. V kresbě převažuje metafyzický koncept smrti a děti jsou schopni udávat reálné příčiny smrti. V poslední kategorii se dle autorky rovněž objevují dimenze spirituality. Děti si tedy osvojují určitý názor a přístup k posmrtnému životu. U dětí se objevuje vyspělé chápání pojetí smrti a osvojení všech komponent smrti.

3 Další faktory ovlivňující dětské pojetí smrti

Předchozí kapitola jasně hovořila o vlivu *kognitivní zralosti* a *věku* na vývoj dětského pojetí smrti. Tyto faktory jsou považovány za klíčové. Mohou ovlivnit vývoj dětského pojetí smrti, ke kterému dle Speece a Brenta (1984; 1992) dochází ve věkovém rozmezí 5-12 let. K tomuto předpokladu se řadí autoři jako Nagy (1948), Bonoti et al. (2013) či Kupka (2014). Nutno podotknout, že faktory věk a kognitivní vývoj jsou považovány jako hlavní, u kterých panuje největší shoda ve výzkumech autorů bádajících po tom, co konkrétně může ovlivnit dětské vnímání smrti.

Žaloudíková (2016) mezi další zásadní faktory ovlivňující dětské pojetí smrti řadí například *vlastní zkušenost*, *kulturu* a *religiozitu*. Mimo jiné však můžeme mezi těmito zásadními faktory nalézt i faktor *komunikace v rodině* (Koocher, 1973; Kupka, 2014; Vaculová, 2019; Žaloudíková, 2016). Komunikace v rodině je detailněji rozebrána v podkapitole č. 4.1.

3.1 Vlastní zkušenost a kulturní prostředí

Zkušenost dítěte se smrtí je jeden z významných faktorů, který může hrát podstatnou roli ve vývoji dětského pojetí smrti (Hunter & Smith, 2008). Loučka a Vančura (2011) popisují, že tato zkušenost může být různého druhu. Tremblay a Israel (1998) informují, že dítě se může potkat se smrtí, která se týká jeho blízkých lidí (rodiče, prarodiče, sourozenci spolužáci apod.) nebo taky domácích zvířat. V takovém případě se jedná o setkání se smrtí na přímé úrovni. Knight (2003, in Kupka, 2014) však zmiňuje, že se dítě může setkat i se smrtí nepřímou. Autor jako příklad uvádí smrt, kterou dítě může vidět skrze televizi či počítač. V takovém případě se navíc často jedná o smrt násilného typu.

Výzkumy se zaměřovaly zejména na to, nakolik a zda vůbec může osobní zkušenost se smrtí ovlivnit to, jak děti smrt vnímají (Hunter & Smith, 2008; Kupka, 2014; Loučka & Vančura, 2011; Loučka, 2007). Výsledky výzkumů však nebyly jednotné. Hunter a Smith (2008) upozorňují na slabiny ve výzkumech této oblasti. Problémy spočívaly zejména v tom, že výzkumníci různých studií si stanovovali nejednotné komponenty smrti a nejednotný věk pro dosažení komplexního pojetí smrti. Autoři rovněž upozorňují, že výsledky výzkumu jsou často zastaralé a ovlivněné různými faktory, kterými mohou být právě již zmiňované kulturní vlivy. Kenyon (2001) však i přesto uvádí, že existuje výzkumy podložený předpoklad, že děti, které se ve svém životě přímo setkaly se smrtí blízkého člověka nebo

prožily závažné onemocnění, mají rozdílné chápání smrti než děti, které takovéto zkušenosti nemají a jsou přitom stejně staré.

Výzkum Huntera a Smitha (2008) si kladl za jeden z cílů zjistit, zda smrt blízkého člena rodiny či domácího zvířete dítěte způsobí jeho vyšší porozumění smrti, než když jiné dítě takovou zkušenost nezažilo. Tato případná zkušenost byla zjištěna na základě dotazníku pro rodiče. Dle výsledků však nebyl shledán žádný signifikantní vztah mezi zkušeností se smrtí v blízké rodině a rozvinutějším pojetím smrti. Zajímavým poznatkem však bylo, že signifikantní vztah byl nalezen mezi dětskou zkušeností se smrtí člena vzdálené rodiny a rozvinutějším chápáním smrti, a to konkrétně v komponentách *univerzality* a *finality*, než tomu tak bylo u dítěte bez této zkušenosti. U komponent *nefunkčnosti* a *nevyhnutelnosti* nebyl shledán významný vztah. Dále byla shledána významná souvislost mezi smrtí domácího zvířete a rozvinutějším chápáním *univerzality*, ale nikoliv *ireverzibility*, *nefunkčnosti* a *nevyhnutelnosti*. Souhrnné výsledky tak prokázaly rozvinutější chápání smrti u dětí mající vlastní zkušenost se smrtí než u těch, které tuto zkušenost nemají. Je však důležité podotknout, že se jednalo pouze o některé komponenty konceptu smrti.

Také Loučka (2007) se ve svém výzkumu zabýval porovnáním tří skupin dětí. První skupinu tvořily děti s vlastní zkušeností smrti blízkého člena rodiny, druhou tvořily ty děti, které během svého života zažily smrt domácího zvířete. Třetí skupina byla tvořena dětmi bez jakékoliv zkušenosti se smrtí. Dle výsledků nebyl shledán žádný signifikantní vztah mezi vlastní zkušeností se smrtí a rozvinutějším chápáním konceptu smrti. Zajímavým zjištěním však bylo, že děti se zkušeností se smrtí udávaly chybné odpovědi pro dosažení konceptu *ireverzibility*, avšak děti bez zkušenosti odpověděly správně.

Naopak výzkum Bonoti et al. (2013) potvrdil signifikantní vztah mezi zkušeností se smrtí a dětským pojetím smrti. Studie se zaměřila konkrétněji na porovnání zkušenosti se smrtí člověka a zkušenosti se smrtí zvířete. Dle autorů byly odpovědi dětí se zkušeností se smrtí podstatně rozdílné než odpovědi dětí bez této zkušenosti. Rozdíly byly znatelné především ve zkušenosti s lidskou smrtí. Tyto odlišnosti se týkaly především komponent *ireverzibility* a *nefunkčnosti*, což potvrzují například i výsledky studie Kenyon (2001). U dětí mající zkušenost se smrtí zvířete se komponenty *ireverzibility* a *nefunkčnosti* nijak nelišily.

O zajímavém zjištění informuje výzkum (Mahon, 1999), který zároveň dokazuje vliv kulturního prostředí na dětské pojetí smrti. Autorka popisuje vyspělejší koncept smrti u dětí svého výzkumného souboru. Tyto děti pocházely z Izraele a měly zkušenost s válečným prostředím, zejména se členy rodiny, kteří do války museli odejít. Vlastní zkušenost s válkou

a s ní spojeným umíráním tak mohlo mít vliv na vyvinutější pojetí smrti u dětí. Toto tvrzení potvrzují Schonfeld a Smilansky (1989), kteří stejně jako Mahon (1999) zkoumali dětské pojetí smrti u izraelských dětí, navíc však přidali děti americké. Rozvinutější chápání konceptu smrti bylo nalezeno u dětí izraelských, a to konkrétně u komponenty *ireverzibility*. Na druhou stranu rozvinutější chápání *nevyhnutelnosti* a *příčinnosti* prokázáno nebylo. Autoři uvádí, že izraelské děti kvůli válečným konfliktům často téma smrti diskutovaly v prostředí školy.

Žaloudíková (2016) téma vlastní zkušenosti se smrtí uzavírá přehledným shrnutím. Podle ní děti s touto zkušeností mají rozvinutější fyzickou *ireverzibilitu*, *nefunkčnost* a reálnější náhled na svou smrtelnost a možné příčiny smrti než děti bez této zkušenosti.

3.2 Religiozita

Působení religiozity na dětské pojetí smrti potvrdily například výzkumy Hopkins (2014), Speece a Brenta (1992), Winka a Scotta (2005) či Žaloudíkové (2016). Anthony a Bhana (1988–1989) na základě svého výzkumu v muslimských rodinách popisují vliv religiozity, tedy konkrétně spirituální výchovy dítěte, na jeho pojetí smrti. Zajímavé je, že tento styl výchovy měl vliv na lepší uchopení komponenty *pokračování života mimo tělo*. To s sebou však přineslo problematické uchopení konceptu *ireverzibility*, které Hopkins (2014) nazývá *dualistický přístup ke smrti*. Autorka na základě tohoto přístupu popisuje, že dětský vývoj pojetí smrti tak nemusí být lineárně fázovitý, ale tvořící tzv. *U-křivku*. Žaloudíková (2016) vysvětluje tuto křivku, která znázorňuje návrat chápání *ireverzibility* k předpokladu reverzibility, tedy vratnosti smrti. Děti uvádějí, že k této události dochází v posmrtném životě.

V souvislosti s religiozitou a pojetím smrti byla mimo jiné zkoumána problematika strachu a úzkosti ze smrti. Mezi výzkumy, které potvrdily redukci strachu ze smrti na základě religiozity, se řadí studie Wink a Scott (2005). Podle těchto autorů dochází k redukci strachu u lidí, kteří jsou věřící a zároveň tuto svou víru praktikují. Tito lidé se dle výsledků autorů smrti bojí méně než ti lidé, kteří se považují za věřící pouze přiměřeně. Pokles strachu ze smrti byl však zaznamenán i u lidí, kteří nejsou věřící. Nutno podotknout, že výzkumný soubor Winka a Scotta (2005) tvořili lidé pozdní dospělosti, kteří nejsou předmětem mého výzkumu. Pro zajímavost však uvedme zjištění Fortnera a Neimeyera (1999), kteří se zabývali úzkostí ze smrti. Autoři zjistili, že věřící lidé mladšího věku obecně vykazují sníženou úzkost ze smrti. To však nebylo prokázáno u starých lidí. Vlivem religiozity na

strach ze smrti se mimo jiné ve svém výzkumu zabýval také Loučka (2009). Autor v závěrech uvádí, že otcové, kteří věřili v posmrtný život, měli menší strach ze smrti.

3.2.1 Smrt v kontextu římskokatolického náboženství

Cílem podkapitoly je shrnout základní přístup římskokatolické církve k tématu smrti, aby tak čtenář získal dostatečný přehled pro orientaci ve výzkumné části této magisterské diplomové práce. Níže uvedené informace jsou převzaty z mé bakalářské práce, kde smrt z pohledu římskokatolického vyznání rovněž tvořila podstatnou část problematiky (Vaculová, 2019).

Pechová (2011) tento typ náboženství řadí mezi největší křesťanskou církev v České republice i ve světě, kde se k ní hlásí přes miliarda věřících. Autorka dodává, že slovem *katolická* neboli *všeobecná* církev dokazuje přesvědčení o tom, že jako jediná zdědila odkaz Ježíše Krista.

Lidé praktikující římskokatolickou víru vyznávají svatou Trojici a vzkříšení mrtvých. Po smrti lidé vstupují do nebe či pekla na základě zásluh v pozemském životě a dodržování *Desatera Božích přikázání*. Očistec je místo, kde se duše očišťují od hříchů a připravují na vstup do věčného života v nebi (*Katechismus katolické církve*, 1995). Hamplová (2000) však ve svém výzkumu zjišťuje, že křesťané mají tendenci věřit zejména v nebe a další pozitivní prvky víry než například v peklo.

Nešporová (2013) dodává, že věřící lidé přisuzují smrti konkrétnější význam než nevěřící lidé. Autorka popisuje, že smrt je v římskokatolické víře vnímána jako jakýsi *přechod*. V kontrastu s římskokatolickým pojetím smrti se ve společnosti objevuje například tzv. *reinkarnace*, tedy *převtělování*, jejíž významný rozvoj Siémons (1996) datuje na konec minulého století.

Smrt je nedílnou součástí římskokatolického vyznání. Setkáváme se s ní například při oslavách *Velikonoc*, když si věřící připomínají ukřižování a zmrtvýchvstání Ježíše Krista. Na smrt se však pamatuje a je připomínána i v modlitbách, liturgiích či prožívání svátku *Všech věrných zemřelých* (*Katechismus katolické církve*, 1995). Přání poklidné smrti je uvedeno i v základní modlitbě *Pozdravení andělské*, kdy se věřící modlí k Matce Boží o to, aby za ně prosila „*nyní i v hodinu smrti naší*“ (Simajchl, Cirkle a spol. & Ulman, 2013, 12). Věřící nevnímají smrt jako něco, čeho by se báli či jako předmět strachu, což dokazuje hlavní modlitba římskokatolické církve *Modlitba páně*, ve které je uveden úryvek: „*přijď království tvé*“ (Guardini, 2000, 30). Guardini tuto informaci rozvádí myšlenkou, že v *Modlitbě páně*

je přítomno očekávání, které doprovází jakási touha po věčné spáse. I Ježíš Kristus během svého života na Zemi hlásal slova o přiblížení Božího království.

Peschke (1999) vysvětluje, že ačkoliv smrt často přináší utrpení, křesťanství jej vnímá jako způsob, jak se umírající může spojit s Ježíšem Kristem. Byl to právě Kristus, který podle evangelia vstoupil na nebesa skrze bolest v podobě ukřižování. Když tedy člověk přijímá své slabosti či utrpení, přibližuje se zároveň i Bohu. Utrpení a bolest jsou rovněž zdrojem lidských úvah o tom, jaký má život smysl a jaké potřeby mají druzí lidé.

Pechová (2011) v souvislosti se smrtí zmiňuje jednu ze sedmi křesťanských svátostí, které jsou společné pro církve římskokatolickou, církve ortodoxní, z určité části i pro církve anglikánskou. Tato svátost nese název *svátost nemocných*, dříve známé jako *poslední pomazání* (tento termín se však již nepoužívá). Halík (2017) tuto svátost nazývá jako *svátost pomazání nemocných*. Pechová (2011) dodává, že tato svátost byla před druhým vatikánským koncilem určena pouze umírajícím, od jeho uplynutí však dostala nový název a určení i pro těžce nemocné. *Katechismus katolické církve* (autor neuveden, 1995) popisuje, že k udělení svátosti nemocných dochází skrze pomazání olejem (olivového či jiného rostlinného typu), který je posvátný (z toho taky plyne již zastaralý a výše zmíněný název). Kněz, který jako jediný může tuto svátost udělovat, se při ní modlí o dodání záchrany, síly a vysvobození ze všech napáchaných hříchů. Podle Halíka (2017) se olej uděluje na čelo a ruce. Podstatnou roli zde sehrávají velikonoční svátky, protože právě na Zelený čtvrtek je tento olej posvěcen biskupem. V *Katechismu katolické církve* (1995, 385) se dále píše, že tuto svátost může obdržet věřící, jenž „začíná být v nebezpečí smrti pro nemoc nebo stáří.“ Halík (2017) dále uvádí, že pokud to okolností dovolují, je nemocnému podáno *svaté přijímání*, před kterým je nemocnému umožněna *svátost smíření* (zpověď). Halík dále informuje, že svátost pomazání nemocných může být udělena i těm, u kterých není jasné, jestli jsou ještě naživu a i těm, kteří nejsou při vědomí, avšak pouze za toho předpokladu, že by si jedinec o tuto svátost za plného vědomí zažádal z vlastní iniciativy.

Pokud mluvíme o římskokatolických rituálech spojených se smrtí, nemůžeme opomenout téma pohřbu, které je nedílnou součástí římskokatolické církve (*Katechismus katolické církve*, 1995; Halík, 2017). Dle knihy *Pohřební obřady* (autor neuveden, 1999) má být při pohřbu vyjádřena víra, že zemřelý čeká věčný život. Církevní pohřby rovněž mají brát ohled na kulturní zvyklosti, které však nejsou v rozporu s evangeliem. Pohřby jsou zpravidla tvořeny vigiliemi v domě smutku, tedy v domě, kde zemřelý žil. Tento akt je následován uložením do rakve a vykonáním bohoslužby. V knize jsou uvedeny tři druhy pohřbů. První způsob zahrnuje pohřeb celkem na třech místech – domov smutku, kostel

a nakonec hřbitov. Druhý způsob obsahuje dvě místa – pohřební síň na hřbitově a následný obřad u hrobu. Poslední způsob pak zahrnuje pouze jednu lokalitu, a to například dům smutku. Podle *Katechismu katolické církve* (1995) se pohřební obřad skládá z *přivítání společnosti, bohoslužby slova, eucharistické oběti a posledního sbohem*. *Katechismus* však zdůrazňuje, že se s mrtvým neloučíme napořád, protože římskokatolická církev věří v opětovné setkání. Halík (2017) uvádí, že tradičně je mrtvý pohřbíván do země, avšak římskokatolická církev již dovoluje i pohřeb žehem či pohřeb prováděný v krematoriu. Kázání při pohřební bohoslužbě by nemělo mít charakter chvalo zpěvu za mrtvého člověka, jenž je typický pro pohanské zvyky, ale mělo by spíše obsahovat poselství naděje na věčný život.

Nešporová (2013) dává do kontrastu pohřeb sekulární (civilní), jehož narůst byl zaznamenán zejména za doby komunismu za účelem oslabení náboženského vlivu. Tehdy bylo dokonce typické oddělovat (při tzv. *posledním rozloučení*) živé od mrtvého sklem, aby nedošlo k žádnému kontaktu. *Sekulární obřadní síň* je místo, kde typicky probíhá tento typ pohřebního obřadu. Uzavřená rakev je umístěna na pódiu. Během obřadu jsou přečteny písně a na konci promluví řečník, který stručně připomíná život mrtvého člověka. Nešporová dodává, že přibývá obřadů se zkrácenou či chybějící řečí, protože obsáhlá řeč často vyžaduje informování řečníka o životě zemřelého. Po obřadu bývá mrtvý spálen a jeho popel uložen do urny. Autorka v souvislosti se sekulárními obřady zmiňuje případy, kdy je pohřeb určen pouze pro úzkou společnost nejbližších lidí. Tento jev dává za příčinu individualizaci společnosti.

3.2.2 Přítomnost dítěte na pohřbu

Tato podkapitola nabízí pohledy rodičů i odborníků na problematiku přítomnosti dětí na pohřbu, která tvoří jedno z klíčových témat mého magisterského výzkumu. Níže uvedené informace jsou převzaty z mé bakalářské diplomové práce, ve které bylo téma přítomnosti dětí na pohřbu diskutováno z pohledu rodičů. Rodiče zapojení do bakalářského výzkumu souhlasili s přítomností dětí na pohřbu. Tuto skutečnost zdůvodňovali tím, že považují za důležité, aby si děti uvědomily přirozenost smrti. Pohřeb rovněž vnímají jako způsob, jak si děti mohou definitivně uzavřít kapitolu smrti blízkého člověka a cítit se součástí rodinného kruhu (Vaculová, 2019).

Smutek je podle Říčana (2014) emoce, jež je přirozenou součástí života, která se má po úmrtí blízkého člověka prožít v plné míře. K tomu by měly napomáhat pohřební rituály. Dítě se zároveň cítí být součástí rodiny, což mu napomáhá uvědomování si svého místa

v rodinném systému. Kübler-Rossová (2015) zastává názor, že by děti měly být součástí toho, když se smrt objeví v jejich rodině. Hlavním důvodem je společný prožitek smutku, obav a rozloučení, který vede k uvědomění, že tuto těžkou životní situaci mohou zvládnout společně se svými blízkými. Ve svém dalším díle Kübler-Rossová (1994) zmiňuje, že pohřeb lidem napomáhá akceptovat realitu života. Halliwell (2017) dodává, že pokud jsou děti příliš malé, aby pochopily průběh a význam pohřebního rozloučení, je i přesto vhodná jejich účast, protože se i navzdory schopnosti pamatovat si tyto momenty nebudou cítit vyčleněny. Kübler-Rossová (2003) však upozorňuje, že není vhodné dítě do účasti na pohřbu nutit, jejich rozhodnutí je třeba respektovat. Pokud dítě odmítne účast na pohřbu, autorka doporučuje si s dítětem o důvodech jeho odmítnutí láskyplně promluvit.

Podle Hilpern (2013) se odborníci shodují, že by se děti měly pohřbů účastnit, avšak je zde třeba pamatovat na dostatečnou přípravu dítěte. Rodič by se měl předem ujistit, že si dítě osvojilo chápání konceptu smrti tak, aby rozumělo tomu, co znamená, když už tělo nepracuje. Dále je potřeba dítěti vysvětlit způsob pohřbívání. Mimo to je nutné dětem (zejména pak těm mladším) objasnit, k čemu pohřby slouží. Hilpern ve svém článku prezentuje myšlenku Anny Rowland (ředitelka pohřebního ústavu *Child Bereavement UK*), podle které je třeba děti připravit na to, že se na pohřbu objevují různé emoce, jako je například pláč. Je zapotřebí dětem říct, že není nic špatného na tom, když dospělý člověk pláče. Dítě se pak nebude bát dát průchod svým vlastním emocím. V souvislosti s emocemi je taky dobré vysvětlit možný přechod mezi pláčem a následným smíchem a vyprávěním na hostině následující po pohřbu.

Tematikou přítomnosti dětí na pohřbu svých rodičů se zabýval výzkum Weller, Weller, Fristad, Cain a Bowes (1988), jenž v období dvou měsíců po smrti rodiče neshledal žádné traumatizující následky pohřbu na dětech.

Faro (2018) ve svém výzkumu zjišťuje, že je přítomnost dětí na pohřbu jejich rodičů důležitá. Děti obzvláště oceňují, když si po boku dospělých projdou všemi patřičnými pohřebními rituály, a stanou se tak součástí skupiny truchlících. Výzkum spočíval ve spolupráci s dánskou rodinou, konkrétně pak s matkou a jejími dětmi, kterým zemřel otec. Faro pozorovala způsob, jakým matka zapojovala děti do pohřebních rituálů tak, aby to pro ně bylo co nejvíc únosné. Autorka následně zjišťovala, které z pohřebních rituálů děti hodnotily jako nejvíce významné a důležité. Ve výzkumu byly využity fotografie průběhu pohřbu, prostřednictvím kterých zjišťovala jejich mnemotechnickou účinnost v rámci vybavování si vzpomínek na zesnulého otce v pozdějším životě dětí. Do přípravy na pohřeb byly zapojeny všechny děti. Společné rozloučení projevily tak, že do rakve uložily věci,

které chtěly, aby u sebe otec měl. Jedno z dětí otci napsalo dopis a další mu zase nakreslilo obrázek, na kterém vyobrazilo jeho budoucí domov. Dále pak děti společně vyzdobily vnější povrch rakve otisky svých rukou. Rodina taky absolvovala tzv. *goodbye tour*, při které navštívila všechna podstatná místa spojená s jejich otcem. Děti si samy mohly vybrat místo pohřbení. V den samotného pohřbu byli všichni účastníci oblečeni v bílém, během obřadu mělo každé dítě svou roli. Matka se rozhodla uspořádat společný oběd, během něhož byla přítomna i rakev. Matka celé rozloučení chtěla pojmout jako oslavu dobrého života manžela. Během rozloučení s dětmi zapálily svíce a vypustily balonky jako symbol toho, že otce *nechaly jít dál*. Děti se následně rozhodly, že by rády každý rok v tento výroční den zopakovaly tyto rituály a taky se tak stalo. Matka z fotek zachycujících průběh těchto událostí učinila album, zmiňuje však, že děti nepocítují potřebu se k fotkám vracet.

Faro (tamtéž) výše zmíněném výzkumu uvádí, že téma smrti je v současnosti velmi diskutované. Toto tvrzení dokládá americkým filmem *Coco*, který se dětem snaží více přiblížit problematiku smrti prostřednictvím mexických pohřebních rituálů. Cíl filmu je poukázat na důležitost rodiny v lidském životě, protože tvoří základ pro bezpečný vývoj jedince. Mexickým pohřebním rituálům se také věnuje Stalfelt (2016), která děti informuje, že pohřební zvyky mohou vypadat různě. Seznamuje děti například s tím, že Mexičané u hrobů netruchlí, ale mají piknik, při kterém jí oblíbená jídla, poslouchají písně, vzpomínají na zesnulého člověka a vystřelují rachejtle. Tito lidé totiž věří, že v takovýto den se zesnulý člověk vrací mezi pozůstalé.

McLarenová (2016) je toho názoru, že současné rituály jsou často zbaveny své emocionální a posvátné složky. Z výše uvedeného vyplývá, že se odborníci shodují na začlenění dětí do pohřebních rituálů v jakémkoliv věku. Mezi hlavní důvody patří zejména opravdové prožití rozloučení se zesnulým člověkem, které může napomoci prožít a překonat proces truchlení.

4 Komunikace s dětmi o smrti

Pettle & Britten (1995) upozorňují na stále rostoucí vědecké bádání dětského pojetí smrti, díky kterému je pro dospělé snadnější pochopit, jak děti vnímají smrt, a porozumět tak jejich potřebám. Autoři podporují ke společné komunikaci, sdílení a zkoumání dětských představ a fantazií, které vedou k prohloubení znalosti o vzájemném chápání smrti. Autoři však naopak odrazují od předčasných názorů a smyšlenek o tom, co by si děti na téma smrti teoreticky mohly představovat. Špaňhelová (2007) rovněž varuje před nepodloženými domněnkami a raději vyzývá ke vzájemné komunikaci, která má být jasná, otevřená, ale nikoliv vynucená.

Následující kapitola připomíná zásadní vodítka pro komunikaci s dětmi o smrti z předchozí diplomové práce (Vaculová, 2019). Je však doplněna o poznatky nové, především co se nových materiálů pro tuto komunikaci týče, stejně tak jako dalších výzkumů a osvědčených rad. Kapitola závěrem informuje o *výchově o smrti*, resp. co konkrétně tento termín představuje na bázi teoretické i praktické.

4.1 Komunikace o smrti v rodině

O tématu komunikace s dětmi o smrti podrobně informuje teoretická i výzkumná část mé bakalářské diplomové práce (Vaculová, 2019). Z tohoto důvodu zde budou uvedeny pouze shrnující informace, které jsou však doplněny o poznatky nové a zejména pak o výsledky mého předchozího výzkumu, jehož zaměřením byla právě komunikace s dětmi o smrti v rodině. Za obohacující českou literaturu pro komunikaci s dětmi o smrti považuji knihu *Jak s dětmi mluvit o smrti* autorky Goldman (2015). Kniha velmi přehledně a prakticky popisuje obecné, avšak zásadní rady, jak se v této problematice lépe orientovat z pohledu rodiče.

4.1.1 Zkoumání komunikace o smrti v rodině

Hunter a Smith (2008) nabádají k tomu, aby se více výzkumů soustředilo na komunikaci s dětmi o smrti v rodinách. Podle nich je totiž dosavadní výzkum nedostačující. I přesto je však komunikace s dětmi vnímána jako faktor ovlivňující dětské pojetí smrti (Kupka, 2014; Matalon, 1998; Žaloudíková, 2016).

Matalon (1998) ve svém výzkumu zjistila signifikantní pozitivní vztah mezi komunikací rodičů s dětmi o smrti a jejich uchopením konceptu smrti. Jednalo se o koncepty *nevynutelnosti, příčinnosti a stárí*. Výsledky studie tak dokazují, že je role rodičů zásadní

pro konceptualizaci smrti jejich dítěte. Zedníková (2015) na základě svého výzkumu zjistila podstatu rodinné komunikace o smrti zejména v poskytnutí důležitých informací dítěti a v péči o jeho emoce.

Výzkum mé bakalářské diplomové práce byl rovněž zaměřen na komunikaci s dětmi o smrti, a to konkrétně na komunikaci ve dvou skupinách rodin. První skupinu tvořily rodiny praktikující římskokatolické vyznání, druhou skupinu pak rodiny bez náboženského vyznání. Rodiny byly v poměrovém zastoupení 5 rodin z první skupiny a 5 rodin ze skupiny druhé. Výzkum byl realizován na základě kvalitativního přístupu a za využití kvalitativních metod. Data byla získávána na základě *polostrukturovaného rozhovoru*, který byl veden s rodiči dětí. Výzkumné otázky mapovaly způsob komunikace s dětmi o smrti v rodině. Předmětem dotazování byly okolnosti, za jakých dochází k této komunikaci včetně nejčastějších strategií, které rodiče pro toto téma volí. Dále byla pozornost směřována zejména na představy dětí o smrti z pohledu rodičů, názor rodičů na přítomnost dětí na pohřbu a závěrem na rozdílnost mezi komunikací s dětmi o smrti ve výše zmíněných dvou skupinách rodin (Vaculová, 2019).

Na základě analýzy dat metodou *zakotvené teorie* byly zjištěny následující výsledky: hlavním iniciátorem pro započetí komunikace s dětmi o smrti jsou otázky dětí, které často vznikají v reakci na smrt viděnou na sociálních sítích či skrze komunikační kanály. Rozhovor rovněž vyvolávají návštěvy hřbitovů či svátek *Všech věrných zemřelých*. Co se strategií týče, rodiče nejčastěji volí upřímnost a přímost. Rodičům se mimo jiné osvědčilo zahájit rozhovor na téma smrti ještě před tím, než ji děti poznají v reálném životě. Rodiče bez náboženského vyznání pozitivně hodnotí získávání pomocných informací pro tuto debatu v odborné literatuře. Rodiny praktikující římskokatolické vyznání mezi své strategie v případě prožívání smrti blízkého často volí cestu modlitby, ve které nachází útěchu a naději v opětovné setkání. Ve výzkumu byly nalezeny odlišnosti mezi komunikací s dětmi o smrti ve výše zmíněných dvou skupinách rodin. Nejzásadnější rozdíly byly v popisu posmrtného života, kdy rodiče vyznávající římskokatolické vyznání posmrtný život popisují v nebi nebo v pekle (případně v očistci). U rodin bez náboženského vyznání převažoval spíše nespecifický, otevřený koncept posmrtného života. Rodiče římskokatolického vyznání častěji přebírali své strategie od svých rodičů, kdežto rodiče z druhé skupiny nikoliv. V obou skupinách rodin však panovala shoda o důležitosti a potřebě komunikace s dětmi na téma smrti (Vaculová, 2019).

4.1.2 Jak s dětmi komunikovat o smrti

Neexistuje žádné „*moc brzy*“ pro komunikaci s dětmi o smrti (Schonfeld, 1993). Autor je toho názoru, že děti jakéhokoliv věku jsou schopny reagovat na smrt blízkého člověka, avšak každé dítě reaguje jinak, resp. podle své aktuální vývojové úrovně. Jako příklad Schonfeld uvádí náhlou změnu stravovacích návyků, která může nastat v souvislosti s reakcí na úmrtí (nejen) v rodině. V případě odkládání či negování komunikace s dětmi na téma smrti hrozí nebezpečí, že dojde ke špatnému osvojení a porozumění této problematice. Je proto klíčové se tomuto tématu nevyhýbat, i přesto, že podle Halíka (2006) je téma smrti společensky tabuizovaným tématem.

Kübler-Rossová (2003; 2015) považuje zapojení dětí do rozhovoru o smrti za velmi důležité. Kübler-Rossová (2015) popisuje případy, kdy rodinu zasáhne aktuální či blížící se úmrtí blízkého člena. V takovém případě je podle autorky zapotřebí dítě podržet stranou, ale naopak ho přizvat do konverzace, do procesu truchlení celé rodiny. Popisovaný přístup pak může dítěti pomoci vnímat smrt více reálně, tedy jako přirozenou součást života. Worden (2013) akcentuje význam rodiny, a to i proto, že ta nejvýznamnější úmrtí se vyskytují právě v ní a mohou zasáhnout celý rodinný systém. Fungující rodina a její správná dynamika však může napomoci procesu truchlení.

Pettle & Britten (1995) dodávají, že v komunikaci s dětmi je obzvláště důležité nahlížet na každé dítě individuálně. Autoři proto povzbuzují rodiče k zjišťování dětského pojetí smrti právě od svých dětí, protože jen tak mohou zabránit případným nesrovnalostem, zbytečným obavám a dětským strachům.

Goldman (2015) zdůrazňuje potřebu povídat si s dětmi na téma smrti zejména tehdy, když se dítě samo začne o téma zajímat a klást otázky. Goldman dále (2015, 6) informuje, že „*otázky dětí jsou okny do jejich duše – a zrcadlem jejich nejniternějších myšlenek a pocitů.*“ Na otázky je třeba odpovídat dle vývojového stupně dítěte tak, aby jim mohlo co nejlépe porozumět. Koocher (1973) a Schonfeld (1993) navíc doporučují metodu, jak předejít potenciálním nesrovnalostem v chápání dítěte. Po tom, co dítěti na jeho otázku odpovíme, je dobré ho následně požádat, aby řekl svými slovy, jak naši otázku pochopilo.

Zároveň na sebe není třeba klást příliš velký tlak, pokud nemůžeme nebo neumíme najít odpověď na otázku dítěte. Je na místě upřímně dítěti vysvětlit, že ani my odpověď neznáme (Goldman, 2015; Racková, nedat). Autorky následně uvádějí související radu, aby komunikace s dětmi byla založena na pravdě. Ačkoliv Schonfeld (1993) a Yalom (2020) zmiňují snahu rodičů uchránit děti před emoční zátěží tohoto složitého tématu, Goldman (2015) upozorňuje, že děti mohou lhaní rodičů vycítit a následně v nich ztratit důvěru.

Racková (nedat.) informuje, že je to právě upřímnost, která vede k otevřené komunikaci a důvěrnému vztahu.

Goldman (2015) dále zmiňuje, že pravdivé informace by měly být umírněné věku dítěte. Na to navazuje rada, aby se rodiče vyhnuli nejasným, metaforickým výrazům a vyjadřovali se jasně a jednoduše. Racková (nedat.) pro tento nedoporučovaný případ uvádí příklady eufemismů typu „*mrtvý odešel*“ nebo „*mrtvý spí*“, které mohou v dětech paradoxně způsobit zmatek a přesvědčení, že smrt není definitivní. Yalom (2020) navíc upozorňuje na skutečnost, že v důsledku ztracené důvěry v rodiče děti nakonec půjdou hledat informace jinam. Goldman (2015, 26) dále doporučuje konverzaci zahajovat otevřenou otázkou: „*Co si myslíš, že se stane, když člověk zemře?*“, která podpoří dětskou fantazii a zároveň otevře prostor pro další diskuzi s rodiči. Racková (nedat.) navíc dodává, že kromě odpovídání na dětské otázky je důležité dětem naslouchat, na děti nenaléhat, nechat jim prostor a čas pro utřídění svých myšlenek.

Smrt je přirozeně spojená i s tématem posmrtného života, víry a našeho hodnotového zaměření. Goldman (2015) se tedy zaměřuje i na hodnotové zaměření dětí a jejich rodičů. Je zde na místě respektovat a podporovat vlastní víru a hodnoty dítěte. Rodiče mohou dítěti vypomoci naleznout své vlastní duchovní a hodnotové zaměření tím, že si s ním budou povídat. Není však na místě děti přesvědčovat, že pouze názor rodičů je ten pravdivý. Naopak je obecně doporučováno dětem vysvětlit, že ve společnosti existují různé hodnotové systémy a duchovní směřování, která by měla být druhými respektována. Děti si dle autorky představují mrtvého nejčastěji v nebi. Goldman dále doporučuje, aby si rodiče s dětmi o nebi vyprávěli či aby je podpořili v nakreslení obrázku nebe. „*Dítěti dodává klidu a pocitu bezpečí, když má pozitivní představu o tom, kde se jeho milovaný člověk po smrti nachází*“ (Goldman, 2015, 33).

Poradna Vigvam (Racková, nedat.), která se zabývá problematikou smrti, rovněž uvádí základní rady pro komunikaci s dětmi o smrti. S dítětem by o smrti měl mluvit někdo, ke komu má dítě úzký vztah a s kým se cítí bezpečně. Rodičům je následně doporučováno, aby svým dětem pomáhali pojmenovat, identifikovat jejich emoce a ubezpečit je, že to, co aktuálně s případnou ztrátou člověka prožívají, je v pořádku a na místě. S touto radou souzní i autoři Brown a Brown (2014), kteří popisují, jak se mohou reakce dětí na smrt blízkého člověka lišit. Autoři uvádí případ, kdy dítě reaguje zlostně až výbušně, v druhém případě pak plačtivě. Dítě však může zažívat celou škálu emocí. Racková (nedat.) mimo jiné akcentuje důležitost rozloučení se se zemřelým a následným vzpomínáním. Rodiče by měli

nechat dětem prostor, aby se mohly rozloučit svým vlastním způsobem. Autorka dodává, že pokud to není možné, tak se rodiče nápady svých dětí mohou alespoň inspirovat.

4.2 Materiály pro komunikaci s dětmi o smrti

Publikace, které zmiňuji v textu níže, slouží jako pomyslné vodítko (nejen) pro rodiče dětí, které se setkaly se smrtí přímo či teoreticky. Tyto knihy jsou zároveň i cestou, jak zodpovědět často nelehké otázky dětí, které se o téma smrti zajímají čistě ze zvědavosti. Kapitulu bych ráda uvedla radou, podle které je právě využití knížek o smrti určené dětem jedna z cest, jak jim pomoci tomuto složitému tématu porozumět (*Našemu dítěti zemřel sourozenec*, 2018). Společným nakladatelstvím níže uvedených knih je *Cesta domů*. Jedná se především o neziskovou organizaci, která poskytuje domácí hospicovou službu na území hlavního města Prahy a zároveň nabízí poradenské služby lidem, kteří se setkali či setkávají s tématem smrti v oblasti nevyléčitelných nemocí a paliativní péče (cestadomu.cz). Za jejich práci, edukaci a detabuizaci tématu smrti jim patří velký obdiv a dík.

Obsah děl *Když dinosaurům někdo umře* (Brown & Brown, 2014) a *O smrti smrtíoucí* (Stalfelt, 2016) je podrobně rozepsán v mé bakalářské diplomové práci (Vaculová, 2019), proto je zde poskytnut pouze jejich stručný přehled a základní charakteristiky. Následně je text obohacen i o knížky nové, určené jak pro dospělé, především však pro čtenáře mladšího věku.

Knih *Když dinosaurům někdo umře* nese výstižný podtitul „*Malá knížka o velkých starostech pro malé i velké*“, ze kterého lze usuzovat, že byla sepsána jak pro děti, tak i pro jejich rodiče a dospělé obecně. Laurenčíková (2010, in Brown & Brown) o této knize mluví jako o způsobu, jak docílit mezigenerační komunikace o tabuizovaném tématu smrti. Ve vyprávění se čtenář setkává s generacemi od nejmladších dětí až po prarodiče. Kniha zodpovídá na otázky, které o smrti napadají jak děti, tak například i jejich rodiče. Setkáváme se s vysvětlením, co to znamená být živý a mrtvý, s důvody možné smrti a popisem různých prožitků a emocí, které lidé při ztrátě blízkého mohou pociťovat. Příběh neobsahuje pouze výčet definic a vysvětlení, ale i doporučení a rady, jak se s negativními emocemi vypořádávat. Čtenář se ke konci dozvídá o podstatě rozloučení, jeho způsobech a také úvahách o možném posmrtném životě. Závěr knihy je věnován myšlenkám a rituálům, které pomáhají překonat truchlení a zároveň ho uchovávat v naší paměti. Čtenář (a zde zejména ten mladší) se může seznámit i s definicí hůře pochopitelných slov, které najde v připojeném *slovníčku* (Vaculová 2019; Brown & Brown, 2014).

Knih *O smrti smrt'oucí* je předchozí knize obsahově i vizuálně podobná. Smrt se zde dotýká člověka ve stáří, dospělosti ale i novorozeneckém věku. Podstatná část je věnována tématu pohřbu, jeho významu, průběhu a způsobům pohřbívání. Čtenář se tak může dozvědět o klasickém pohřbívání do hrobu, ale i o možnosti rozptýlení popelu. Čtenáři jsou nabízeny možnosti, jak na zemřelého nezapomenout: „*Když člověk nemá možnost zajít na hřbitov, může si zapálit svíčku a myslet na toho, kdo zemřel. Pokud nemá svíčku, tak ať si klidně zapálí prskavku...Ke vzpomínání ale stačí, když si třeba na hlavu nasadíte jeho starý klobouk. Nebo si na ni vzpomenete, až budete lízat její oblíbenou zmrzlinu*“ (Stalfelt, 2016, strana neuvedena). Autorka knihy čtenáři mimo jiné nabízí i ochutnávku historie pohřbívání či mezinárodní odlišnosti, jaké jsou například v Mexiku: „*Mexičani nechodí k hrobu poplakat...ale pořádají tam piknik. Bývá to v den, kdy se prý mrtví vracejí, aby společně popili kávu, ochutnali své zamilované pokrmy a poslechli si hudbu, kterou mají rádi*“ (Stalfelt, 2016, strana neuvedena). Publikace *O smrti smrt'oucí* přináší čtenáři možnost rozvíjení, urovnání si myšlenek a zejména podporu a odvalu ke komunikaci o náročném tématu smrti (Vaculová, 2019; Stalfelt, 2016).

Knih *Nemůžu usnout* norských autorů Lunde a Torseter (2008) vypráví příběh otce a syna, kterým zemřela pro jednoho manželka a pro druhého matka. Oba hrdiny pojí stejný problém – nemohou usnout. Knih čtenáře provází večerem, při kterém se setkáváme s liškou, červenými ptáky a nebem plným hvězd. Příběh otce a syna je zpočátku pochmurný a tichý. Jak však stránky knihy ubíhají, setkává se dospělý i dětský čtenář s pocitem naděje a úlevy:

Dlouho se díváme do ohně.

Nemůžu usnout.

„Bude dobře,“ řekne táta.

„Myslíš?“

„Určitě.“

(Lunde & Torseter, 2008, strana neuvedena).

Mezi novější knihy nakladatelství *Cesta domů* patří například ta s názvem *A smutek utek* (Míková & Valecká, 2018), jež pomáhá (zejména) dětským čtenářům porozumět a vyznat se ve svých emocích, především pak ve smutku. Začátek knihy nabízí odlehčené vysvětlení smutku: „*Smutky jsou různé. Klučičí a holčičí, malé a velké, vysvětlitelné a nevysvětlitelné, důvodné a bezdůvodné, příjemné a nepříjemné...ale všechny smutky jsou*

vlezné“ (Míková & Valecká, 2018, strana neuvedena). Autorky následně rozdělují smutek do celkem osmi kapitol, ve kterých je smutek vyvolaný jiným podmětem. Smutky jsou zde rozděleny dle dílčích příběhů a barev. V závěru knihy jsou uvedeny doporučení, jak se smutkem bojovat, autorky je nazývají *seznam první pomoci*, do kterého patří například: „*Domluv se s někým, kdo tě má rád, aby, až to na tebe přijde, řekl něco srandovního. Třeba: zadek!*“ (Míková & Valecká, 2018, strana neuvedena).

Mezi dalšími publikacemi *Cesty domů* určené převážně pro děti můžeme najít knihu s názvem *Stínidla* finských autorů Maija a Anssi Hurme (2018). Autoři se snaží přiblížit prožívání otce a dcery, kterým zemřela manželka a matka. *Stínidlo* představuje postavu, která ztělesňuje emoce člověka, který se setkal se smrtí blízkého. Tato postava se neustále zvětšuje a z deštníků vrhá stíny různých negativních emocí na své svěřence. Byť se otec s dcerou snaží, nedokážou se těchto stínidel zbavit: „*Pořád chtělo být jenom se mnou. Nemohla jsem si jít hrát s ostatními*“ (Hurme & Hurme, 2018, strana neuvedena). *Stínidlo* tak symbolizuje, jak ztráta blízkého člověka může prostoupit a proměnit náš každodenní život. Závěr knihy však přináší naději a ujištění, že stínidla ze života člověka mohou odejít, avšak je zde obsaženo i upozornění, že se stínidla mohou opět objevit.

V neposlední řadě bych ráda uvedla slova Kláry Laurenčíkové (2010, in Brown & Brown, 2014), která konkrétně patří knize *Když dinosaurům někdo umře*. Jsem však toho názoru, že její myšlenky se mohou vztáhnout i na všechny knihy uvedené výše. Autorka totiž doporučuje knihu číst společně, dohromady. To zejména proto, že tak nastane možnost k rozhovorům napříč generacemi, čímž dochází k ještě dalšímu rozvoji tématu. Knihy tak podporují své čtenáře ke vzájemné komunikaci, pomoci v nelehkých životních událostech, a především k detabuizaci problematiky smrti. Na materiály popsané výše lze rovněž pohlížet jako na jednu z forem výchovy o smrti (Wass, nedat.), která bude více rozebírána v následující podkapitole.

4.3 Death education aneb výchova o smrti

Děti tráví podstatnou část svého dětství a dospívání na půdě školy. Tato instituce rovněž představuje jednu z prvních, ke které se dostane informace o smrti v rodině a která nabízí pomoc jak pro děti, tak pro jejich rodinu (poradna-vigvam.cz). Dle Bowie (2004) se učitelé u svých žáků často setkávají s problematikou smrti a truchlení. Holland (2008) vyobrazuje obecnou roli britských učitelů během 80. let minulého století, která se zaměřovala výhradně na učení a striktní dodržování výukového plánu. Autor popisuje,

jak se tato role postupně proměňovala, až do stavu, kdy učitel zastává (resp. měl by být schopen zastávat) i roli sociální, o které mluvíme v souvislosti s výchovou o smrti. V současnosti je dle autora zapojeno čím dál tím více profesionálů, kteří společně s učiteli žáky vzdělávají, vychovávají, a pomáhají tak rozvíjet jejich duševní pohodu.

Statistika (Balk, 2009) udává, že z celku 750 středoškoláků ve Spojených státech amerických zemře každý rok 1 student v adolescentním věku. *Národní registr výzkumů o dětech a mládeži* rovněž informuje o počtu úmrtnosti českých dětí za rok 2018. Děti ve věku 6-12 let zemřelo za tento rok dohromady 68, ve věku 13-14 let celkem 17. Čísla rostou pro věk 15-17 let, kde činí celkem 61 dětí. Z čísel tedy plyne, stejně tak jako tvrdí Balk (2009), že žáci mohou být zasaženi smrtí nejen v případě svých starších příbuzných a známých, ale i vrstevníků, se kterými mohou sdílet školní docházku.

Výzkum Bowie (2004) mapuje, nakolik žáci a jejich učitelé vnímají důležitost zařazení tzv. *death education* do procesu výuky. Plachá (2017, 168) tento termín překládá jako „*výchova o smrti*“ a Žaloudíková (2016, 41) jako „*výuka k pochopení smrti*.“ V textu dále bude používán termín *výchova o smrti*.

Levinton (1977, in Plachá, 2018) popisuje tento termín jako celoživotní proces, jenž by měl mít začátek v momentu, kdy dítě projeví jakýkoliv (verbální či neverbální) zájem o smrt. Tento proces se podle autora uzavírá až tehdy, pokud je člověk blízko smrti. Balk (2009) dodává, že výchova o smrti začíná už od útlého dětství. Jsou to právě rodiče dětí, kteří je jako první seznamují s tímto tématem.

Wass (nedat.) uvádí hlavní dva důvody, proč by k této výchově mělo ve společnosti docházet. První důvod souvisí s přípravou profesionálů, kteří se v budoucnu tohoto tématu jakkoliv dotknou. Druhým důvodem je poskytnutí jedincům základní přehled a vzdělání za účelem dosažení kvalitního života jak jednotlivce, tak i celé společnosti. Kellehear (2015, in Plachá, 2018) informuje, že díky výchově o smrti, která napomáhá přijmout smrt jako přirozenou součást života, dochází k zvýšení osobní pohody (tzv. *well-being*). Ke vzdělávání o smrti dochází například u zdravotnických, psychologických či sociologických zdravotníků (Wass, 2004; Wass, nedat.), pozornost však bude kladena vzhledem k tématu této magisterské diplomové práce zejména na vzdělávání ve školách.

Bowie (2004) svou studii uvádí charakteristikou pozadí výzkumu, kde popisuje problematiku tabuizace smrti ve společnosti 20. století. Autorka zmiňuje nesouhlas dospělých se zapojením dětí do komunikace o smrti, ať už se jedná o komunikaci ve školním prostředí či přímo v rodinném kruhu. Mezi hlavní argumenty pro zastávání těchto názorů patří například snaha o ochranu dětí před tímto (jak jej sami dospělí nazývají) *nevhodným*

tématem. I přes tyto argumenty však autorka zmiňuje výzkumy zaměřené na dětský vývoj smrti prokazující úroveň jeho chápání dle věku dítěte (Hare, 1986 & Staudacher, 1987, in Bowie, 2004). Do výzkumu bylo celkem zahrnuto 109 žáků ve věku 9-11 let, společně s jejich třídními učiteli a řediteli. Dotazování však společně s ostatními byli i poradci a kliničtí psychologové, kteří se o problematiku smrti rovněž zajímají.

Výsledky výše uvedeného výzkumu (Bowie, 2004) podporují zařazení výuky o smrti do základního studijního plánu. Celkem 1/3 dotázaných žáků vnímá smrt jako přirozenou součást života, a proto souhlasí se zařazením tohoto tématu do vyučování. Dospělí na problematiku zařazení výuky o smrti nahlíží dvěma různými způsoby. První skupina dospělých zastává názor, že by tato výchova měla nastat až v ten moment, kdy se téma smrti ve třídě objeví (například když žákovi někdo zemře). Druhá skupina dospělých se domnívá, že by výchova o smrti měla nastat poté, co s tématem přijde některý z žáků. Autorka studie však podotýká, že tyto dva přístupy neodpovídají představě teoretiků (Doyle, 1989 & Wells, 1988, in Bowie, 2004), kteří hlásají, že edukace o smrti by měla nastat ještě před tím, než se s ní děti v reálném životě setkají, a to zejména pro získání a vybudování větší odolnosti žáků. Co se zapojení této edukace do výuky týče, nejčastěji byl zmiňován předmět *RME (religious and moral education*, volně přeloženo jako *výuka o náboženství a morálce*). Psycholog rovněž zapojený do výzkumu však podotýká problematiku rozdílného náboženského vyznání žáků, které by mohlo výuku ovlivnit. Otázkou zůstává, zda by si kvůli zapojení edukace o smrti do předmětu RME žáci smrt nespojovali výhradně s tématem náboženství. Bylo by proto dle autorky nutné dbát na důkladnou přípravu tohoto předmětu.

Wass (2004, 301) informuje, že by se výchova o smrti pro děti školního věku měla týkat třech hlavních pilířů:

- 1. Kulturní vzdělávání**
- 2. Prevence proti sebevraždě a násilí**
- 3. Výchova o smrti jako protilék**

V případě *kulturního vzdělávání* Feifel (1977, in Wass, 2004) vysvětluje, že smrt je součástí jak života všech lidí, tak i jejich kultury, proto by měla být součástí našeho vzdělávání. Wass navíc dodává, že pokud je toto téma podáváno umírněným způsobem a je součástí rozsáhlejšího učebního plánu, nehrozí případná psychická újma, které se někteří mohou obávat. *Prevence proti sebevraždě a násilí* by měla vznikat jako reakce na zvyšující se počet sebevražedných pokusů a sebevražd mezi mladými lidmi. Součástí krizových intervencí a prevencí se nově objevuje i téma násilí mezi mladistvými. Wass nabízí hned několik příkladů, jak s tímto tématem pracovat. Mezi osvědčené postupy zmiňuje například trénink

prosociálních dovedností. *Výchova o smrti jako protilék* pomáhá zvládnout téma násilné smrti, které je lidem často prezentováno prostřednictvím medií, kvůli čemuž může být na smrt nahlíženo zkresleně a nesprávně.

Žaloudíková (2016) rovněž uvádí shodující se názory odborníků o prevenci ve výchově dítěte ohledně tématu smrti, která by měla nastat ještě před tím, než se objeví v životě dítěte. Autorka dále dodává, že kvůli možné zranitelnosti dětí v případě problematiky smrti, není smrt běžně zařazována do základního vzdělávání. Slaughter (2005) informuje o existujících důvodech, kvůli kterým může být komunikace s dětmi o smrti často problematická. Mezi ty hlavní řadí rozdíl v pojetí smrti u dětí a dospělých, kdy dospělí na rozdíl od dětí zpravidla vnímají smrt jako biologický koncept. Právě i z tohoto důvodu odborníci doporučují mluvit s dětmi o smrti přímo a bez užití nejednoznačné terminologie. Ze studie Slaughter a Griffiths (2007) navíc plyne, že čím dříve děti porozumějí biologickému konceptu smrti, tím více se u nich sníží možný strach a úzkost z tohoto tématu. Schonfeld a Kappelman (1990) dále informují, že nevyspělé dětské chápání smrti může vést ke špatné adaptaci na možnou ztrátu (tedy například v případě, že se dítě setká se smrtí blízkého člověka).

Stevenson (1986, in Balk, 2009) zmiňuje provázanost edukace o smrti se systémem školy, a to hlavně z toho důvodu, že zármutek může do velké míry ovlivňovat učící proces žáků. Autor prezentuje oblasti, ve kterých je dítě smutkem nejvíce zasaženo. Především se jedná o sféru *akademickou, behaviorální a emocionální*. V *akademické* sféře se zkušenost se smrtí (tedy například aktuálně probíhající truchlení) projevuje nižší schopností koncentrace, na což logicky navazují postupně se zhoršující známky, a tedy i možnost žákova sníženého sebevědomí. Sféra *behaviorální* je zasažena například rušivým či v krajních případech agresivním chováním ve třídě nebo vzrůstajícími absencemi. *Emocionální* rovina je charakteristická smutkem, apatií, potřebou podpory a pozornosti od učitelů či ztrátou zájmu pro školu a další aktivity. Autor dále zmiňuje riziko nebezpečí v možném požívání drog v souvislosti s procesem truchlení adolescentů.

V České republice se edukaci o smrti věnuje již dříve zmíněná nezisková organizace *Cesta domů*. Mezi další hlavní průkopníky v oblasti poradenství pro pozůstalé a edukace o smrti patří *poradna Vigvam*. Materiály poradny jsou volně ke stažení a obsahují (mimo jiné) metodiku pro učitele s názvem *Řekni to ty*, která se týká tématu smrti a ztráty ve školním prostředí (Racková, nedat.).

Metodika *Řekni to ty* (Racková, nedat.) se nejprve věnuje teoretickému ukotvení tématu smrti a dětí obecně. Čtenář se může dozvědět o tom, jak vypadá dětské pojetí smrti

a truchlení či jak s dětmi mluvit o smrti. Praktická část vysvětluje techniky, jak je možné s dětmi, resp. žáky, téma smrti rozebírat prakticky, tedy například prostřednictvím rozboru filmu. Tato metodika klade důraz na reflexi, následnou diskuzi a závěrem je rovněž připojen seznam možných technik, ze kterých si učitelé mohou vybrat. Pro lepší pochopení a prostudování odkazují čtenáře právě na webové stránky *poradny Vigvam*. Mimo jiné tato poradna, které bych rovněž chtěla vyjádřit velký dík za jejich inspirativní práci a veškeré úsilí, provozuje kurzy *Děti a ztráta* jak pro veřejnost, tak pedagogy. Poradna dále poskytuje intervence ve školních třídách a další poradenské konzultace. Pro podrobnější informace odkazují na webové stránky poradny (poradna-vigvam.cz).

VÝZKUMNÁ ČÁST DIPLOMOVÉ PRÁCE

5 Výzkumný problém, výzkumný cíl a výzkumné otázky

5.1 Výzkumný problém

Při formulaci výzkumného problému jsem stejně jako v bakalářské práci (Vaculová, 2019) vycházela z rad Strausse a Corbinové (1999), kteří pro jeho formulaci doporučují vycházet z doposud provedených výzkumů, odborné literatury zaměřené na téma výzkumu a profesní či osobní zkušenosti badatele.

Dětským pojetím smrti se zabývala již řada výzkumníků (Bonoti et al., 2013; Fadul, 2007; Koocher, 1973; Loučka 2007; 2009; Speece, 1995; Speece & Brent 1984; 1992; Žaloudíková, 2016). Loučka a Vančura (2011) apelují na rostoucí potřebu porozumění dětskému chápání smrti zejména v případech onemocnění dítěte či u zážitku úmrtí blízké osoby. V návaznosti na předchozí výzkum (Vaculová, 2019) jsem se rozhodla pohlédnout na téma smrti očima dětí, a dopomoci tak ke snazšímu porozumění jejich chápání smrti.

Stejně tak jako v bakalářském výzkumu, i nyní vycházím z výsledků Žaloudíkové (2016), která zjistila, že výchova v určitém typu náboženství má vliv na pojetí konceptu smrti u dětí. K tomuto předpokladu se přiklání Speece a Brent (1992), kteří uvádějí změnu v klasickém pojetí vývoje konceptu smrti u dětí právě v důsledku religiozity. Autoři Anthony a Bhana (1988-1989) informují, že děti z rodin se spirituálně orientovanou formou výchovy a věřící v určitou formu posmrtného života, lépe ovládají a rozumí komponentě *pokračování života mimo tělo*. Tento fakt však do značné míry ovlivňuje chápání *ireverzibility* (Hopkins, 2014). Religiozita a její potenciální vliv byl tedy jeden z významných faktorů, které jsem i já zahrnula do svého výzkumu a rozhodla se ji více zkoumat ve spojitosti s dětským pojetím smrti.

V souvislosti s dětským pojetím smrti jsem se navíc rozhodla zaměřit na problematiku pohřbu. Byly to právě pro děti určené knihy z nakladatelství *Cesta domů* (např. Brown & Brown, 2014; Stalfelt, 2016), které se tematikou pohřbu zabývají a které mě na tento objekt zkoumání přivedly. Z výzkumů rovněž plyne, že je přítomnost dětí na pohřbu důležitá zejména pro ně samotné (Faro, 2018; Haliwell, 2017). V předešlém výzkumu bakalářské práce (Vaculová, 2019) jsem se zaměřila na přítomnost dětí na pohřbu z pohledu rodičů a na komunikaci rodičů s dětmi o smrti. Nyní bych se však ráda zaměřila přímo na názor dětí, tedy konkrétně jak samy děti vnímají téma pohřbu, jaké z nich mají zážitky a zda (a případně za jakých podmínek) považují za důležité se jich účastnit. Rovněž jsem se rozhodla probádat dětský pohled a názor na to, jak probíhá vzájemná komunikace o smrti v rodinách.

5.2 Výzkumný cíl a výzkumné otázky

Hendl (2016, 38) uvádí, že po stanovení výzkumného problému následuje vytyčení hlavního cíle výzkumu, tedy přesné „*stanovení toho, co se bude z problému zkoumat a jak.*“

Cílem tohoto výzkumu je zjistit, jaké pojetí o smrti a pohřbu mají děti z rodin praktikujících římskokatolické vyznání a z rodin bez náboženského vyznání a jak děti komunikují se svým okolím o smrti.

Po formulování výzkumného problému a cíle byly sestaveny následující **výzkumné otázky**:

1. Jaké jsou představy dětí o smrti?
2. Jaké jsou představy dětí o posmrtném životě?
3. Jaké pocity v dětech vyvolává téma pohřbu?
4. Jaký je názor dětí na přítomnost dětí na pohřbu?
5. Jak se liší pojetí smrti u dětí z rodin praktikujících římskokatolické vyznání od dětí z rodin bez náboženského vyznání?
6. Jak děti komunikují se svými rodiči a svými blízkými o smrti?

6 Metodologie výzkumu

Tato kapitola si klade za cíl poskytnout čtenáři přehled o realizaci výzkumu mé magisterské diplomové práce. Pro lepší proniknutí do problematiky výzkumu a jeho výsledků je nejprve třeba objasnit informace o metodologickém přístupu a typu výzkumu. Následně bude představen výzkumný soubor a klíčové charakteristiky zařazených participantů. Poté budou poskytnuty informace o metodě sběru dat a etice výzkumu. Vzhledem k tomu, že předmětem výzkumu je citlivé téma, o to víc považuji kapitolu o etice za klíčovou a nepostradatelnou. Závěrem bude vysvětlena metoda a zvolený postup zpracování a analýzy dat.

6.1 Metodologický přístup a typ výzkumu

Pro realizaci výzkumu bylo využito **kvalitativního přístupu** za užití kvalitativních metod. K tomuto rozhodnutí jsem dospěla ze stejného důvodu jako při realizaci výzkumné části své bakalářské práce. Zkušenost s předchozím výzkumem na téma smrti mě ještě více utvrdila v přesvědčení o náročnosti a citlivosti této problematiky, v důsledku čehož je pro participanty zapotřebí nastavit důvěrné a bezpečné prostředí pro realizaci výzkumu. Je to právě kvalitativní přístup, který tento nesnadný úkol umožňuje, stejně tak jako proniknutí do hloubky a nitra tématu (Hendl, 2016; Miovský, 2006; Strauss a Corbinová, 1999; Vaculová, 2019).

Typem kvalitativního výzkumu je tzv. **případová studie**, respektive *vícepřípadová studie*. Miovský (2006, 94) uvádí, že za ústřední bod této studie se pokládá konkrétní případ, jenž vymezuje „*objekt našeho výzkumného zájmu.*“ V bakalářské práci (Vaculová, 2019) byla mým centrálním bodem rodina (zejména pak rodiče). Nyní se pozornost opět centralizuje na rodinu, avšak klíčovým bodem je zde dítě, resp. vícero dětí, proto je případová studia pokládána za *vícepřípadovou*.

6.2 Výzkumný soubor

Do výzkumu bylo vybráno celkem 13 dětí. Pro zařazení do procesu výzkumu byly stanoveny 2 klíčové podmínky. První podmínkou byl **věk dítěte**, který musel splňovat rozmezí 6-12 let. Tento věk byl vybrán na základě mého předchozího výzkumu, kam byli vybíráni ti rodiče, jejichž děti měly 6-12 let (Vaculová, 2019). Toto věkové rozmezí bylo zároveň sestaveno dle dalších výzkumů popisujících vývoj dětského pojetí smrti v rozmezí 6-9 či 6-10 let (Fadul, 2007; Loučka, 2009; Nagy, 1948). Dle Žaloudíkové (2016) však vývoj

probíhá až do 11 let, dle Speece a Brent (1984; 1992) pak do 12 let. Tento konečný nejširší interval byl nakonec vybrán i pro současný výzkum. Věk dítěte byl zjišťován prostřednictvím dotazníku pro rodiče (viz Příloha č. 4).

Druhou podmínku představovalo **náboženské vyznání** rodiny dětí, které byly zařazeny do výzkumu. Na výzkumu se tak mohly podílet děti z rodin praktikujících římskokatolické vyznání či děti z rodin bez náboženského vyznání. Děti z první skupiny (tedy praktikující římskokatolické vyznání) bylo dohromady 6. Děti z druhé skupiny (tedy bez náboženského vyznání) pak celkem 5. Nutno však podotknout, že další 2 děti se řadily do obou skupin náboženského vyznání. Důvodem je střídavá péče dětí, kde se každý z rodičů řadí k jiné skupině náboženského vyznání. Typ náboženského vyznání byl zjišťován prostřednictvím slovní komunikace, ale i dotazníku pro rodiče, kde rodiče vyjádřili, ke kterému náboženskému vyznání se sami řadí. Rodiče zde zároveň potvrdili, že své dítě vychovávají v tom náboženském vyznání, které sami následují.

Zkušenost dítěte se smrtí netvořila zásadní podmínku pro participaci na výzkumu. Tato informace byla však ve výzkumu zjišťována pro pochopení a zjištění možných souvislostí. Na základě uvedených výzkumů v teoretické části (např. Bonoti et al., 2013; Loučka, 2007) se za tuto zkušenost počítala jak smrt člověka z blízké nebo širší rodiny či smrt domácího zvířete. Za blízkou rodinu byla považována smrt prarodičů či praprarodičů, která se ve výzkumu objevovala. Za širší rodinu pak smrt tet, strýců apod. Jiné zkušenosti se smrtí člověka se ve výzkumu neobjevily. Pro přehlednost přikládám tabulku participantů a jejich základních vlastností (viz Tabulka č. 1).

Co se výběru výzkumného souboru týče, participantů byli vybráni na základě metody (prostého) **záměrného výběru**, který Miovský (2006) rovněž nazývá jako *účelový* a řadí jej do *nepravděpodobnostních* metod výběru a zároveň mezi nejvíce používané metody v kvalitativním výzkumu. Hlavní myšlenkou této metody je vybírání potenciálních participantů na základě předem daných vlastností. Zde se mezi tyto vlastnosti řadily podmínky věku a náboženského vyznání. Stejně tak jako u bakalářské práce (Vaculová, 2019), i zde jsem souběžně uplatnila metodu **sněhové koule**. Díky kontaktům z minulého i současného výzkumu jsem například dostala doporučení na další potenciální rodiny s dětmi, které pak mohly být zařazeny do výzkumného souboru.

Tabulka č. 1: Přehled a charakteristiky participantů

NÁBOŽENSKÉ VYZNÁNÍ	POHLAVÍ DÍTĚTE	VĚK DÍTĚTE	ZKUŠENOST SE SMRTÍ
římskokatolické vyznání			
Dítě č. 1	chlapec	6 let	ANO smrt člověka z blízké rodiny + smrt zvířete
Dítě č. 2	chlapec	6 let	ANO smrt zvířete
Dítě č. 3	chlapec	7 let	ANO smrt člověka z blízké rodiny + smrt zvířete
Dítě č. 4	dívka	10 let	ANO smrt člověka ze širší rodiny + smrt zvířete
Dítě č. 5	chlapec	11 let	ANO smrt člověka ze širší rodiny + smrt zvířete
Dítě č. 6	chlapec	12 let	ANO smrt člověka ze širší rodiny + smrt zvířete
bez náboženského vyznání			
Dítě č. 7	chlapec	8 let	NE
dítě č. 8	dívka	11 let	ANO smrt člověka z blízké rodiny
Dítě č. 9	dívka	12 let	NE
Dítě č. 10	dívka	12 let	ANO smrt člověka z blízké rodiny + smrt známého + smrt zvířete
Dítě č. 11	chlapec	12 let	ANO smrt člověka z blízké rodiny + smrt známého + smrt zvířete
římskokatolické vyznání + bez náboženského vyznání			
Dítě č. 12	chlapec	7 let	ANO smrt člověka z blízké rodiny + smrt zvířete
Dítě č. 13	dívka	10 let	ANO smrt člověka z blízké rodiny + smrt zvířete

6.3 Metoda získávání dat

Hlavní metodou získávání dat byl **polostrukurovaný rozhovor**, jehož hlavní výhodou shledávám zejména v proniknutí do nitra problému na jedné straně, na druhé pak využití určité struktury pro zbytečné neoddalování se od tématu (Miovský, 2006). Dle Řiháčka et al. (2013) je polostrukurovaný rozhovor způsob, jenž participantovi dodává flexibilitu a volnost pro diskuzi o tématu. Hendl (2016) uvádí, že tento typ rozhovoru výzkumníkovi umožňuje získat velké množství informací k zodpovězení sestavených výzkumných otázek. Pro zodpovězení těchto otázek byla vytvořena základní struktura rozhovoru, která se skládá ze 4 hlavních okruhů – představy dětí o smrti, pohřeb, představy o posmrtném životě, komunikace s dětmi o smrti. Rozhovor je složen ze základních otázek a následně otázek rozvíjejících. První část rozhovoru byla převzata z publikace Žaloudíkové (2016). Úvod rozhovoru je věnován úryvku z knihy *O smrti smrt'oucí* (Stalfelt, 2016, strana neuvedena), jehož účelem je děti uvést do tématu a na příkladu jim vysvětlit, že žádná odpověď zde není špatná, protože v tomto tématu často tápou i dospělí:

*„Každému někdy začne vrtat hlavou, co to je smrt. (...) Je těžké pochopit, co je smrt...
Není to snadné ani pro malé, ani pro velké... Může to být těžké i pro pořádné obry.“*

Délka rozhovoru činila v průměru 30 minut. Celý průběh rozhovoru byl zaznamenáván na diktafon v podobě audio záznamu, k čemuž jsem obdržela informovaný souhlas od zákonného zástupce dítěte (viz podkapitola č. 6.4). Základní struktura rozhovoru je k nahlédnutí v Příloze č. 5 a ukázka přepisu rozhovoru s Dítětem č. 6 v Příloze č. 6.

Další využitou metodou k získávání dat výzkumu byla **metoda kresby**, která byla zároveň součástí rozhovoru. Tato metoda byla využita na základě inspirace výzkumů Bonoti et al. (2013), Tamm a Granqvist (1995) a Žaloudíkové (2016). Cílem kreseb bylo zjistit, jak si děti představují smrt, zadání proto znělo: „*Mohl/a bys mi smrt nakreslit?*“ Děti měly k dispozici prázdný bílý papír o velikosti A4 a pastelky různých barev (černá, šedá, bílá, červená, zelená, žlutá, oranžová, fialová). Následující instrukce zněly: „*Tady máš prázdný papír, můžeš kreslit kdekoliv chceš a vzít si jakékoliv pastelky chceš, je to úplně na tobě.*“ Pro uklidnění dětí jsem zpravidla dodávala: „*Neexistuje žádná špatná ani správná odpověď, takže se vůbec nemusíš bát, nakresli obrázek podle sebe.*“ Dětem byl ponechán libovolný čas a na závěr byly požádány, aby svou kresbu okomentovaly a případně vysvětlily. Ukázky kreseb jsou k nahlédnutí v podkapitole č. 8.1 a následně v Příloze č. 7.

Během realizace výzkumu byla rovněž využita **metoda pozorování**, jejíž hlavním cílem bylo zajistit bezpečný a eticky korektní přístup během průběhu rozhovoru s dítětem (viz podkapitola č. 6.4).

Poslední metodou byl mnou sestavený **dotazník pro rodiče** dětí, který byl zkonstruován zejména pro obdržení základního přehledu v klíčových oblastech víry, výchovy v této víře a zkušeností dítěte se smrtí a pohřbem. Dotazník se však mimo jiné zaměřoval i na komunikaci s dětmi o smrti, představy rodičů o posmrtném životě a na případnou výuku náboženství dítěte. Tento dotazník byl rodičům zadán ještě před započatím rozhovoru s dítětem a sloužil jako doplňující metoda právě k samotnému rozhovoru.

Prvním krokem před sběrem dat byla pilotní studie, která proběhla počátkem září 2020. Pilotáž proběhla s nejmladším (6 let) a nejstarším (12 let) participantem výzkumu, na základě čehož bylo zjištěno, zda je struktura rozhovoru vyhovující pro celé věkové rozmezí 6-12 let. Na základě pilotáže bylo stanoveno několik dalších klíčových otázek, které byly zařazeny do struktury rozhovorů. Další změny nebyly zapotřebí. Obě děti z pilotní studie byly následně zařazeny do výzkumu.

Sběr dat byl realizován v časovém úseku září až prosinec 2020. Rozhovory probíhaly ve všech případech v domácím prostředí dítěte. Bylo tak učiněno z toho důvodu, aby děti byly ve svém přirozeném prostředí, v blízkosti svých rodičů, a cítily se tak bezpečně. Blízkost rodičů byla pro průběh výzkumu klíčová. Během všech rozhovorů byl alespoň jeden z rodičů přítomen v dané domácnosti pro případ, že by nastala nenadálá krizová situace (ke které však ani v jednom z případů nedošlo).

6.4 Etika výzkumu

Dbát důraz na dodržení všech etických pravidel je v souvislosti se zvoleným tématem klíčové. Při realizaci výzkumu jsem následovala stejná pravidla jako v bakalářském výzkumu (Vaculová, 2019). Avšak co se od minulého výzkumu odlišuje, je přímý kontakt s dětmi, který nese další potřebná opatření.

Při realizaci tohoto výzkumu jsem postupovala dle etických zásad Miovského (2006). Autor klade důraz na ochranu účastníků v podobě souhlasu s účastí na výzkumu, ochraně osobních údajů, jejich odměně a zajištění toho, aby nedošlo k újmě či poškození účastníků. Je však potřeba, aby byla zajištěna ochrana i samotným výzkumníkům. V neposlední řadě je zapotřebí věnovat pozornost tomu, jak se vzájemně ovlivňuje výzkumník s výzkumným polem.

Před zahájením rozhovoru byl rodičům předán či zaslán (prostřednictvím e-mailu) **dopis pro rodiče** s informacemi o výzkumu a s příloženou základní strukturou rozhovoru pro jejich schválení či případné námitky. Rodiče jsem zároveň předem upozornila, aby svým dětem tuto strukturu neukazovali. Před samotným dotazováním byli rodiče (stejně tak jako jejich dítě) opět seznámeni s celým průběhem výzkumu i s jeho vizí a přínosy. Následně byl prostor pro diskuzi či jakékoliv otázky. Po jejich zodpovězení byl rodičům předložen **informovaný souhlas**, který obsahuje souhlas s podobou a hlavními zásadami výzkumu, souhlas se zapojením dítěte do výzkumu, s anonymizací dat, s audio-nahráváním rozhovoru a zveřejněním výsledků pro účely výzkumu. V souhlasu bylo závěrem uvedeno i ujištění, že rodiče mohou se svým dítětem kdykoliv z výzkumu odstoupit. Následoval podpis rodiče dítěte, resp. jeho zákonného zástupce. Dopis pro rodiče spolu s informovaným souhlasem s účastí na výzkumu jsou uvedeny v Přílohách č. 2 a 3.

Navození důvěrného prostředí pro mě bylo zcela zásadní. Děti byly dotazovány ve známém prostředí (zpravidla jejich dětský pokoj). Při samotné realizaci rozhovoru jsem na úvod dětem shrnula, co se bude dít a ujistila je, že žádná odpověď na mé otázky není špatná. Dále jsem zmínila, že pokud pro ně bude nějaká otázka nevhodná, nemusí na ni odpovídat. Děti byly také ujištěny, že mohou kdykoliv rozhovor přerušit či úplně ukončit. Pouze jsem je poprosila, aby mi sdělily, že se jedná o tento případ. Nutno však podotknout, že tento případ nebyl ani jednou zaznamenán. Děti byly ještě jednou poučeny o anonymizaci jejich výpovědí. Na úvod rovněž dostaly prostor na položení jakýchkoliv otázek týkajících se výzkumu. Během celého rozhovoru jsem aplikovala metodu pozorování, abych se průběžně ujistovala, že je dítě v pořádku, a zamezila tak případnému poškození či újmě. Po skončení rozhovoru jsem se ujistila, jak se dítě aktuálně cítí a poskytla jsem mu prostor se na cokoli zeptat či vyjádřit svůj názor.

Data získaná z rozhovoru byla uložena a uchována v uzamknutém počítači. Při transkripci rozhovoru byla data anonymizována. Jednalo se především o jména participantů, kterým namísto jejich jmen byla přiřazena čísla 1-13. Pokud se v rozhovoru objevilo jakékoliv další jméno či informace, která by mohla narušit anonymitu participanta či jeho rodiny, byla tato informace nahrazena písmenem X.

Na základě dobré zkušenosti s odměnou v předchozím výzkumu, i zde dostali participanté výzkumu před zahájením rozhovoru čokoládu. Tato odměna sloužila jako poděkování za jejich odvalu a také jako metoda pro navození uvolněné a přátelské atmosféry.

6.5 Metoda zpracování a analýzy dat

Před započítím analýzy byla data přepsána do podoby textového materiálu. Na základě zvážení celkové podoby hlavních charakteristik, stěžejních cílů výzkumu a zkušeností z bakalářské diplomové práce (Vaculová, 2019), byla pro metodu analýzy dat opět vybrána metoda **zakotvené teorie** (*grounded theory method* neboli také *GTM*, Řiháček, Čermák & Hytych, 2013). Cílem této metody je dle stejných autorů vytvoření teorie jevu, který je předmětem zkoumání. Zároveň upozorňují, že zakotvená teorie představuje proces začínající formulováním výzkumných otázek a končící publikací výsledné teorie. Tato teorie byla měla být pevně ukotvena v datech získaných z výzkumu, což tuto metodu odlišuje od metod založených na intuici či spekulativním uvažováním (Glaser & Strauss, 1967, in Řiháček et al., 2013).

Strauss a Corbinová (1999) popisují 3 hlavní pilíře analýzy dat v rámci metody zakotvené teorie. Konkrétně se jedná o *otevřené*, *axiální* a *selektivní* kódování, byť autoři upozorňují, že hranice mezi těmito typy kódování jsou spíše umělé. Kódování obecně je pak popsáno jako cesta, jak „*jsou údaje rozebrány, konceptualizovány a opět složeny novými způsoby*“ (Strauss a Corbinová, 1999, 38). Autoři dále dodávají, že hlavními metodami procesu kódování je kladení otázek a porovnávání. Řiháček et al. (2013) navíc začleňují otevřené a axiální kódování do části zakotvené teorie, kterou označují jako *tvorbu konceptů*. Selektivní kódování představuje tu část zakotvené teorie, která se zabývá hledáním teoretických vztahů mezi nalezenými koncepty. Na základě těchto vzniklých informací je sestaven tzv. *ústřední koncept* (neboli *centrální kategorie* dle Strauss a Corbinové, 1999), díky kterému je formulována výsledná teorie. Pro celý proces kódování jsem využila program *Atlas.ti 9*, který mi umožnil důslednější a hlubší proniknutí do přepsaných dat.

Miovský (2006) prezentuje otevřené kódování jako první fázi procesu kódování, při které dochází k hledání a následnému třídění a porovnávání významových jednotek. Řiháček et al. (2013) definují významové jednotky jako část analyzovaného textu, jež je významná vzhledem k daným výzkumným otázkám.

Po identifikaci významových jednotek a provedení otevřeného kódování mého výzkumu bylo zjištěno celkem **552 kódů**. Proces otevřeného kódování je pro inspiraci popsán v níže uvedené Tabulce č. 2. Kódy jsem doplnila o tzv. *memos*, které sloužily jako poznámky pro lepší uchopení zakódovaného objektu.

Tabulka č. 2: Ukázka otevřeného kódování v rozhovoru s Dítětem č. 5

ROZHOVOR S DÍTĚTEM Č. 5	KÓDY
<p>Tazatelka: „<i>Jak podle tebe vypadá smrt?</i>“</p> <p>Dítě č. 5: (A, B) „<i>Tak ze začátku spíš tak černě, kdybych to mohl říct v barvách, ale potom jako víc v bílé.</i>“</p> <p>Tazatelka: „<i>Takže to znamená, že to černé, to symbolizuje co?</i>“</p> <p>Dítě č. 5: (C) „<i>To je ten smutek a jakože zášť.</i>“</p> <p>Tazatelka: „<i>Aha a ta bílá?</i>“</p> <p>Dítě č. 5: (D) „<i>Jakože sláva.</i>“</p>	<p>(A) podoba smrti = barva <i>Memos:</i> Dítě č. 5 popisuje podobu smrti pomocí barev.</p> <p>(B) smrt = bílo-černá barva <i>Memos:</i> Dítě č. 5 popisuje smrt dvěma barvami, kterými jsou černá a bílá.</p> <p>(C) černá barva = smutek, zášť <i>Memos:</i> Pro Dítě č. 5 černá barva symbolizuje (v rámci tématu smrti) smutek a zášť.</p> <p>(D) bílá barva = sláva <i>Memos:</i> Pro Dítě č. 5 bílá barva symbolizuje (v rámci tématu smrti) slávu. Sláva pro toto dítě konkrétně znamená posmrtnou slávu v nebi.</p>

Po nalezení všech kódů proběhla jejich kategorizace. Kódy byly třízeny do určitých subkategorií a výsledných kategorií. Dohromady vzniklo **27 subkategorií**, které byly následně přiřazeny do **5 hlavních kategorií**. Tvorbu těchto subkategorií a kategorií znázorňuje Tabulka č. 3.

Tabulka č. 3: Ukázka kategorizace dat v rámci fáze otevřeného kódování

KATEGORIE	SUBKATEGORIE	KÓDY
DÍTĚ	1. komponenty	1. ireverzibilita 2. nefunkčnost 3. nevyhnutelnost 4. univerzalita 5. příčinnost
POHŘEB	1. pohřeb příbuzného či známého	1. pohřeb babičky 2. pohřeb prababičky 3. pohřeb tety 4. pohřeb strýce
SMRT	1. smrt člověka 2. smrt zvířete	1. smrt babičky 2. smrt prababičky 3. smrt nenarozeného sourozence 4. smrt psa 5. smrt kocoura 6. smrt rybičky
POSMRTNÝ ŽIVOT	1. posmrtný život člověka 2. posmrtný život zvířete	1. člověk jde do nebe 2. člověk se převtělí 3. zvíře má duši 4. zvíře jde buď do nebe nebo nikam 5. smrt člověka je vážnější než smrt zvířete 6. člověka je mi víc líto než zvířete

Poznámka: Tabulka č. 3 neobsahuje všechny kategorie, subkategorie ani všechny nalezené kódy. Slouží pouze pro snadnější nahlédnutí do procesu kódování.

V návaznosti na první fázi analýzy výzkumu započala druhá fáze kódování, která se nazývá axiální kódování. Tato fáze však již v menším měřítku začala právě při fázi otevřeného kódování, kdy tvorba kódů a jejich kategorizace zároveň podněcovala k hledání vzájemných vztahů. Miovský (2006) tuto druhou fázi vysvětluje jako proces, kdy dochází k hledání vzájemných vztahů mezi nalezenými kategoriemi a subkategoriemi. Mimo jiné zde dochází i k jejich upřesnění. Výsledky axiálního kódování jsou vyobrazeny v Schématu č. 1 (viz kapitola č. 7).

Vrchol analýzy dat představovalo selektivní kódování, jehož cílem je určit tzv. centrální kategorii či ústřední koncept (Řiháček et al., 2013; Strauss & Corbinová, 1999). Na základě postupů již zmíněných autorů byla za centrální koncept zvolena kategorie **náboženské vyznání**. Závěrem pak bylo zjišťováno, jaké konkrétně existují vztahy mezi touto centrální kategorií a ostatními kategoriemi. Výsledky jsou opět zřetelné ve Schématu č. 1 (viz kapitola č. 7).

Závěrem bych ráda dodala, že analýze získaných dat předcházelo studium děl již dříve zmíněných autorů (Hendl, 2016; Miovský, 2006; Řiháček et al., 2013; Strauss & Corbinová, 1999). Inspirace byla nalezena i v diplomových pracích pracujících se stejnou metodou analýzy dat (Horáková, 2017; Vaculová; 2019). Pro analýzu kreseb jsem pak vycházela ze studií Bočkové (2015), Bonoti et al. (2013), Tamm & Granqvist (1995) a Žaloudíkové (2016).

7 Výsledky analýzy rozhovorů

Tato kapitola představuje konečné výsledky výzkumu, které vznikly na základě dat z polostrukturovaného rozhovoru. Data však byla doplněna o poznatky z kreseb dětí a dotazníku pro rodiče.

Otevřené, axiální a selektivní kódování zakotvené teorie určilo kategorie **dítě**, **smrt**, **pohřeb**, **posmrtný život** a centrální kategorii **náboženské vyznání**. Mezi těmito kategoriemi byly nalezeny významné souvislosti, zejména pak mezi centrální kategorií a ostatními kategoriemi (viz Schéma č. 1).

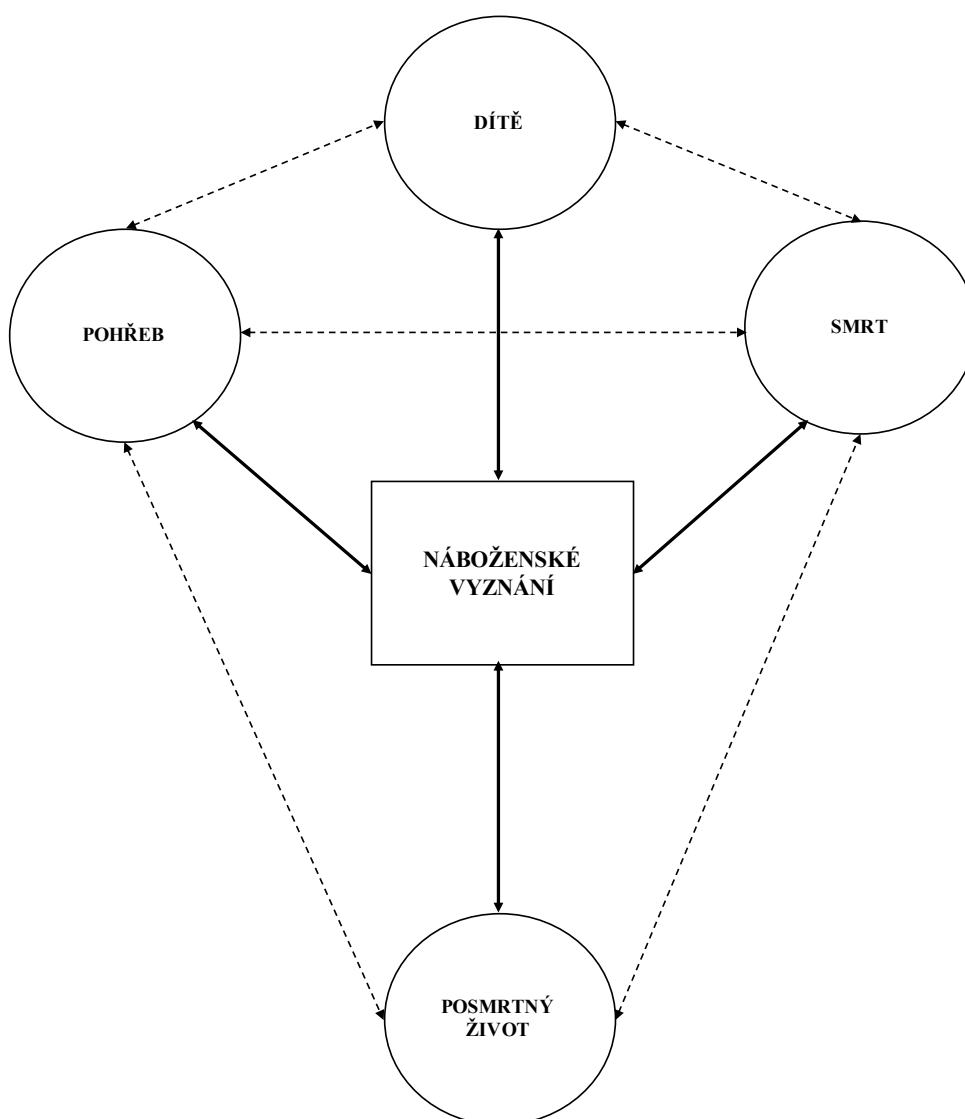

Schéma č. 1: Centrální kategorie, kategorie a vztahy mezi nimi

Na základě analýzy dat vzniklo celkem 27 subkategorií, které ovlivňují interakce mezi jednotlivými kategoriemi a upřesňují tyto vzájemné vztahy. Z analýzy dat byla vybrána ta témata, která se vztahovala k výzkumným otázkám a předmětu diplomové práce. Tyto kategorie, subkategorie a interakce znázorňuje Schéma č. 2.

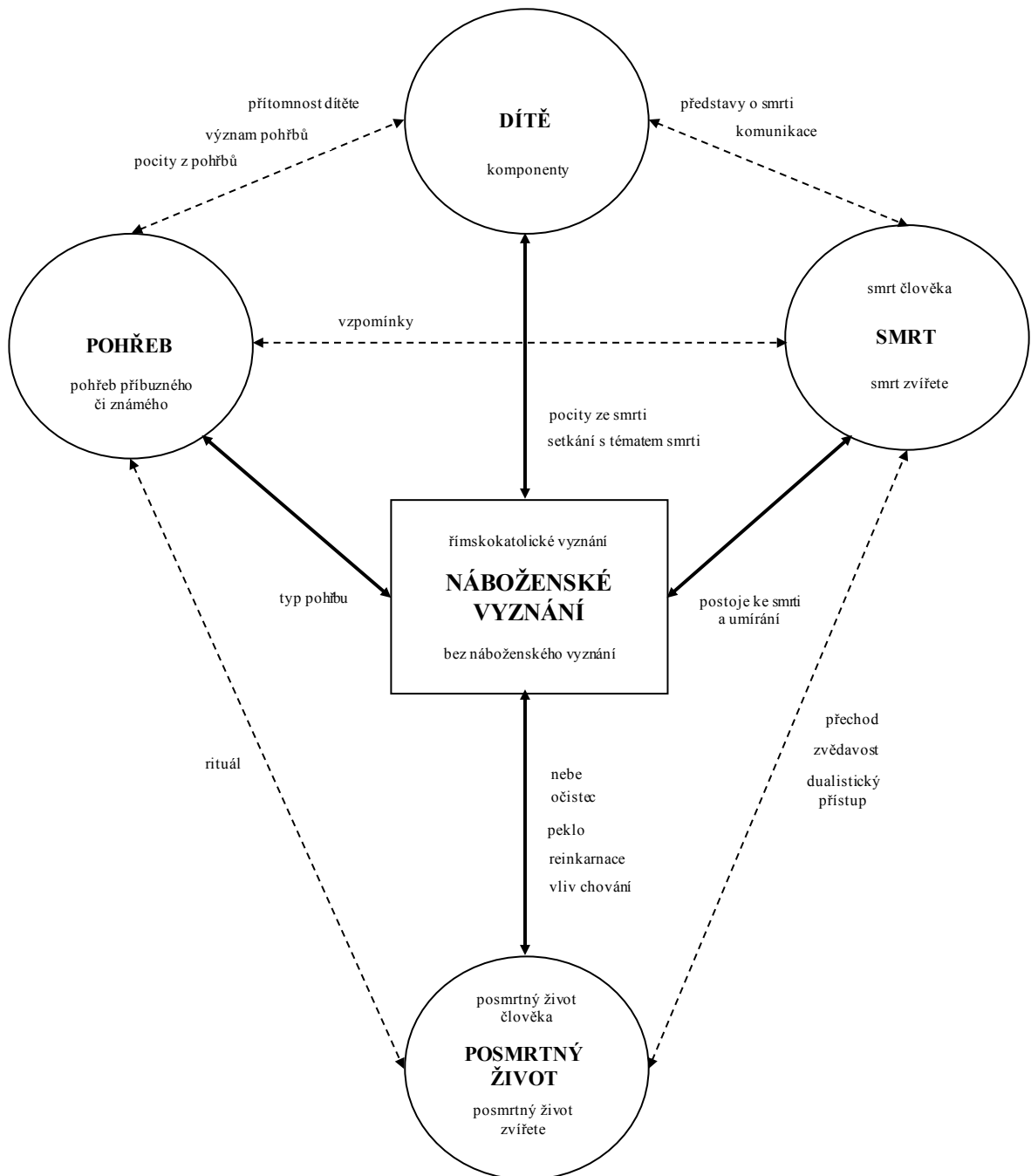

Schéma č. 2: Kategorie, subkategorie a jejich vzájemné vztahy

Kategorie, subkategorie a jejich vzájemné vztahy tvoří celistvý model teorie a poskytují náhled do dětského pojetí smrti v rodinách praktikujících římskokatolické vyznání a v rodinách bez náboženského vyznání. V níže uvedených podkapitolách budou dílčí kategorie, subkategorie a jejich interakce podrobně popsány. Informace jsou poskytovány na základě provedených rozhovorů s dětmi, kreseb dětí a dotazníku pro rodiče. Z důvodu dodržení etických pravidel budou děti nazývány **číslem 1-13** dle Tabulky č. 1 (viz podkapitola č. 6.2).

7.1 Náboženské vyznání

Náboženské vyznání dítěte a jeho rodiny je považováno za centrální kategorii vzniklé teorie. Tvoří ústřední koncept, který se vztahuje ke všem zbývajícím kategoriím, tedy ke kategorii *dítěte, smrti, pohřbu a posmrtného života*, a to i k jejich vzájemným interakcím. Náboženské vyznání tedy ovlivňuje jak děti, tak i jejich způsob nahlížení na smrt, pohřeb a posmrtný život. Téma náboženství provázelo všechny 4 okruhy rozhovoru, dokonce i v případě dětí pocházejících z rodin bez náboženského vyznání. Pro přehlednost je zde na místě opět zmínit, že náboženské vyznání dítěte bylo zjištěno na základě dotazníku pro rodiče, kde rodiče uvedli, v jakém vyznání své dítě vychovávají. Náboženské vyznání samotného dítěte pak bylo mapováno právě v průběhu rozhovoru.

7.1.1 Římskokatolické vyznání

Do výzkumu bylo zařazeno celkem 6 dětí z rodin praktikujících římskokatolické vyznání. V rámci této subkategorie je však třeba zmínit i další 2 děti, které patřily na pomezí subkategorie římskokatolického vyznání a subkategorie bez náboženského vyznání. Rodiče těchto dětí žijí odděleně a každý z nich praktikuje jiný typ vyznání. Z rozhovoru s dětmi však vyplynulo, že děti samy sebe řadí do římskokatolického vyznání, proto pro ně nakonec nebyla vytvořena samostatná subkategorie. I přesto, že se jednoznačně řadily k subkategorii římskokatolického vyznání, u jednoho z nich se objevovaly prvky typické spíše pro děti bez náboženského vyznání. Tyto poznatky budou rozebírány v následujících podkapitolách.

U dětí patřících do kategorie římskokatolického vyznání se často objevovaly prvky víry v Boha či Ježíše Krista: „*Jo, věřím, protože jsou lidé, kteří v to věří a říkají Ježíš Kristus udělal to a to a lidé by si vlastně ty sochy nedokázali vymyslet a kdyby neexistoval, tak by čtvrtina a míň věřila. Podle mě půlka a víc jakoby věří a přicházejí do nebe, tak jakoby*

věřím, protože moji blízcí byli svatí a věřili v Boha a určitě se dostali jakoby k tomu Bohovi a ten Bůh třeba na ně dává pozor“ (Dítě č. 13, 10 let).

V souvislosti s Bohem přišla řeč i na jeho podobu a popis. Děti ho často popisovaly jako postavu s lidskou podobou, která má kladné vlastnosti a charakteristiky: *„To je takovej člověk, který zemřel před sto lety, možná i víc a kterej byl hodně hodnej, tak on jim vždycky každý rok dává odměnu, ty dárečky“ (Dítě č. 3, 7 let).*

V jednom z rozhovorů se však objevily i pochybnosti o existenci Boha. Dotyčné dítě tvrdilo, že věří, navštěvuje kostel, ale má určité pochybnosti. Tyto pochybnosti pramenily zejména z neprokazatelných důkazů o existenci Boha či nebe a pekla z pohledu křesťanského významu: *„Tak nikdo si podle mě není jistý. Nebo ty jo? (...) Mně to přijde jako blbost celkem. Ale zase když v to věří tolik lidí, tak to asi taková blbost zase nebude. Já nevím...“ (Dítě č. 5, 11 let).*

Děti rovněž často mluvily o tom, že existence Boha (v souvislosti s tím, jak dlouho trvá posmrtný život) je nekonečná: *„No, napořád, protože Bůh nikdy nekončí, takže napořád“ (Dítě č. 4, 10 let).* Toto tvrzení svým názorem na nesmrtnost Boha ale i Ježíše Krista potvrdilo i další dítě: *„Tak určitě nikdy nemůže zemřít Ježíš, ten vždycky v nás žije a určitě Bůh, ten kdyby byl člověk, tak taky nikdy nemůže zemřít“ (Dítě č. 6, 12 let).* V rozhovorech se vyskytla i definice právě Ježíše Krista, a to u jednoho ze dvou nejmladších participantů výzkumu: *„Ted' už vím, že on potom zase ožil, protože Pán Ježíš dělá zázraky“ (Dítě č. 1, 6 let).*

V souvislosti s římskokatolickým vyznáním se objevovala i pravidelná návštěva kostela (resp. mší svatých) a výuky náboženství. Náboženství a jeho vliv bude podrobně probráno v podkapitole o interakci náboženského vyznání a dítěte. Návštěva kostela se týkala všech šesti dětí patřících do této subkategorie. V návaznosti na návštěvu kostela byla zmíněna i současná pandemická situace: *„No ted'ka ne, ale chodila jsem ale poslední dobou nechodím, protože je koronavirus, takže nechodím, ale dříve jsem chodila“ (Dítě č. 13, 10 let).* Děti navštěvují mše svaté zpravidla se svými rodiči a odkaz víry přebírají od nich. Zajímavé však je, že jedno z dětí si nebylo jisté vyznáním svého rodiče, ale odvodilo si ho nakonec z jeho povahových charakteristik: *„To nevím, ale pravděpodobně jo, protože nedělá špatné věci“ (Dítě č. 13, 10 let).*

Děti rovněž velmi často zmiňovaly koncept nebe, pekla, očištců a postav jim náležejícím. Vzhledem k četnosti tohoto tématu byly těmto konceptům věnovány samostatné subkategorie, jež sjednocuje kategorie posmrtného života.

7.1.2 Bez náboženského vyznání

Výzkum obsahoval celkem 5 dětí patřící do subkategorie bez náboženského vyznání. Děti zpravidla nevěřily v Boha, Ježíše Krista ani další postavy, které uznává římskokatolická církev. Objevily se však názory, že nějaká forma Boha možná existuje, ale ne takového, jak si ho představovaly děti římskokatolického vyznání: „*Moc ne, je možné, že něco takového existuje, ale nemyslím si, že je to jako člověk, který někde žije a ovládá ty lidi*“ (Dítě č. 10, 12 let). Z jednoho rozhovoru však vyplynulo, že dítě v Boha „trošku“ věří, nevěří však v existenci Ježíše Krista: „*Jako že Bůh, Ježíšek asi ne*“ (Dítě č. 7, 8 let). Tato výpověď se vztahovala k definici nebe, když bylo dítě následně dotázáno, jestli věří v Boha, odpovědělo: „*Do náboženství nechodím (...), ale možná trošku jo.*“

Další společná charakteristika dětí bez náboženského vyznání byla absence návštěv mší svatých či výuky náboženství. Pouze u jednoho z těchto dětí se objevila návštěva kostela v souvislosti s významnou událostí, jako jsou například Vánoce. Na otázku, jestli chodí do kostela, odpovědělo Dítě č. 10 (12 let): „*Spíš ne, ale jako na mši o Vánocích, to jo.*“ Dítě č. 7 (8 let) pak zmínilo jednu návštěvu kostela za doprovodu své babičky: „*Bylo to tam hezké, varhany velké. Jsem tam byl tak v pěti, šesti.*“

Děti rovněž poskytly názory na křesťanské koncepty nebe, pekla a očistce. Kromě jednoho dítěte z této subkategorie se ve všech případech objevila forma posmrtného života ve formě reinkarnace. Pouze Dítě č. 9 (12 let) předpokládalo, že mrtvý žije ve vzpomínce pozůstalých. Vzhledem k častému výskytu budou tato témata rozebrána v samostatných subkategoriích posmrtného života.

7.2 Dítě

Děti byly stěžejním zprostředkovatelem všech klíčových informací. Rozhovor se mimo jiné zaměřoval na uchopení základních komponent smrti uvedených v teoretické části této diplomové práce. Pro rekapitulaci jde o komponenty *ireverzibility*, *nefunkčnosti*, *nevyhnutelnosti*, *univerzality*, *příčinnosti* a *pokračování života mimo tělo*. Obecně platilo, že čím starší dítě, tím jeho odpovědi byly rozmanitější a abstraktnější. Nejmladší děti se u určování daných komponent spíše držely krátkých a konkrétních odpovědí.

7.2.1 Komponenty

Během rozhovorů bylo zjišťováno, jak a nakolik jsou uchopeny základní komponenty smrti. Významnou roli zde hrál věk dítěte a jeho kognitivní zralost. Komponenta *irreversibility* (tedy nevratnosti) byla naplněna celkem u 11 dětí. Jednalo se o děti jak z římskokatolických rodin, tak děti bez náboženského vyznání. Věk dětí, které předpokládaly nevratnost smrti, byl 6, 7, 8, 10 a 12 let. Na otázku mapující *irreversibilitu* smrti, tedy jestli si děti myslí, že člověk, který zemře, může opět ožít, děti odpovídaly například následovně: „*To si úplně nemyslím, ale záleží, jestli ten člověk umře úplně jako že někdy umírá, dá se to někdy zachránit, ale většinou ne*“ (Dítě č. 10, 12 let). Děti zde často odpovídaly stručně a jasné „*Ne*.“ Jako například nejmladší Dítě č. 3 (7 let). V souvislosti s komponentou *irreversibility* se mimo jiné objevoval spirituální podtext znovuožití mrtvého člověka. U dětí pocházejících z římskokatolických rodin k tomu docházelo v nebi. U dětí z druhé skupiny rodin zase formou reinkarnace. Vzhledem k tomu, že ani jedno z těchto dětí nepředpokládalo znovuožití mrtvého člověka na zemi ve stejném těle, byla jim nakonec komponenta *irreversibility* uznána. Problematika spirituálního kontextu *irreversibilitu* bude detailněji rozebrána v subkategorii dualistického přístupu.

Dítě, kterému komponenta *irreversibility* nebyla uznána, v jednom případě předpokládalo znovuožití mrtvého, protože na tento případ narazilo na internetu: „*Nevím... To bylo na internetu. Někdo umřel a pak zase oživil, že byl furt teplej*“ (Dítě č. 5, 11 let). V návaznosti na zmrtvýchvstání bylo v několika případech diskutováno i zmrtvýchvstání Ježíše Krista, kterému děti věřily.

Komponenta *nefunkčnosti* byla dle vzoru Žaloudíkové (2016) rozdělena na 2 části. První část mapovala *nefunkčnost tělesných funkcí*. Tuto komponentu předpokládala většina dětí, dokonce i jeden ze dvou nejmladších participantů, který na otázku, zda mrtvý člověk potřebuje jíst a pít, odpověděl: „*Asi ne*“ (Dítě č. 1, 6 let). Výjimka nastala v případě druhého nejmladšího dítěte, které předpokládalo, že mrtvý člověk nejí ani nepije. Dítě však tvrdilo, že dýchá.

Druhá část komponenty byla věnována *nefunkčnosti mentálních funkcí*. Tato *nefunkčnost* byla zjišťována otázkou, jestli člověk ví, že zemřel. Zde opět převažovaly odpovědi, které předpokládaly ukončení mentálních funkcí po smrti. Avšak mnohem více se zde objevovaly i představy pramenící z kontextu posmrtného života, kdy mrtvý určité mentální funkce vykonával: „*Hmm... Podle mě ne, podle mě jakože... Já na to mám takovej názor, já nad tím fakt jako často přemýšlím, že vlastně on zemře a všechno se mu vynuluje, ale může se na nás furt dívat, že na nás má pořád nějaký ten vztah. To se mu nevynulovalo,*

na to nezapomněl. *A že nás nějakým způsobem má jako chránit před něčím*“ (Dítě č. 8, 11 let). I zde se dále objevilo popření *mentální nefunkčnosti* v souvislosti s posmrtným životem v nebi: *„Jo, já si myslím, že to ví. Jakože když se dostaneš do toho nebe, chápeš, tak že by to vypadalo jak na zemi, tak to nevíš“* (Dítě č. 4, 10 let). V několika (byť malém množství) výpovědí se objevily nejasné odpovědi na otázku jako *„Tak možná jo“* (Dítě č. 7, 8 let) či *„Nevím“* (Dítě č. 5, 11 let).

Kdo nebo co může zemřít, byla otázka zjišťující komponentu *nevyhnutelnosti*, kterou opět předpokládala většina dětí, a to opět i nejmladší z nich: *„Všecko skoro – rostliny, zvířata, lidi“* (Dítě č. 1, 6 let). Nejstarší děti odpovídaly podobně: *„No, může zemřít vlastně všechno, co žije. A to je vlastně podle mě tohle“* (Dítě č. 11, 12 let). Stejně dítě následně dodalo, že zemřít mohou i rostliny. Dítě č. 3 (7 let) tuto komponentu naplnilo jen částečně. Uvedlo, že může zemřít: *„Člověk, miminko, malý děťátko, dědeček, babička a tak.“* Následně dodalo, že zemřít může i zvíře. Avšak na otázku, jestli může zemřít strom, odpovědělo následovně: *„Ne, oni ho mohou pokácet, ale to není jakože smrt.“* Stejně uvažování nastalo i u Dítěte č. 2 (6 let), které bylo toho názoru, že květiny nemohou zemřít. U o 2 roky staršího dítěte (Dítě č. 7, 8 let) smrt rostlin rovněž nezazněla.

V souvislosti s komponentou *nevyhnutelnosti* se pojila zajímavá myšlenka, že zemřít mohou i emoce: *„Podle mě vlastně skoro všechno, kromě toho, co nedýchá nějakým způsobem. Třeba stromy, lidi, zvířata. Ale třeba i nějaký nálady podle mě. Já poslední dobou se smát lidi už moc nevidím. Jakože miň. Tak třeba i nějaký nálady nebo pocity“* (Dítě č. 8, 11 let). Jedno z nejstarších dětí považovalo symbolicky za smrt i poškození oblíbené hračky: *„No, cokoliv v podstatě, když jsem třeba byla malá, tak třeba když se mi i roztrhl plyšák, to byla pro mě jako ta smrt něčeho“* (Dítě č. 9, 12 let).

Komponentu *univerzality* předpokládaly téměř všechny děti zařazené do výzkumu. *Univerzalita* byla zjišťována prostřednictvím otázky, kdo nebo co nemůže umřít, tedy opak otázky využívané pro komponentu *nevyhnutelnosti*. Děti zpravidla zmiňovaly neživé věci: *„Tož to... Různé předměty, neživé organismy (...) Nějaké třeba domy nemůžou umřít“* (Dítě č. 1, 6 let). Podobný byl i předpoklad Dítěte č. 11 (12 let): *„No, ty neživý, třeba voda nebo kámen. To asi nepoznáš, když je mrtvej.“* Děti, které komponentu *univerzality* splňovaly, byla většina. Objevily se však i dva případy, kdy *univerzalita* nebyla uznána. Konkrétně šlo o Dítě č. 7 (8 let), které si myslelo, že zemřít nemůže *„miminko“* a Dítě č. 12 (7 let), které předpokládalo, že zemřít nemůže *„želva“*.

Dětské pocity se i zde projevíly v chápání *univerzality*. Například Dítě č. 9 (12 let) odpovědělo na výše uvedenou otázku následovně: *„Tak když mám něco fakt jako ráda a vím,*

že prostě nebo když se mi něco líbí, tak prostě tady pro mě jako furt bude. (...) Jo, něco prostě co vím, že mám hodně ráda a že o to nechci přijít, tak se snažím, abych o to nepřišla nikdy, takže když to bude člověk a ten člověk tu nebude, tak se budu snažit to dělat tak, jakoby pro mě byl.“

Poslední zjišťovanou komponentou byla **příčinnost**. Děti byly dotazovány, proč lidé umírají. Nejčastější odpovědí bylo stáří člověka: *„Už je třeba starší nebo tak něco, že třeba už to srdíčko, třeba už je nemocnej, tak, že třeba už to srdíčko to nezvládá, tak už umírá“* (Dítě č. 3, 7 let). Nemoc byla další nejčastější příčinou, kterou děti zmiňovaly: *„Nemoc, stáří a když ti zemře někdo blízký a tobě strašně chybí, tak jak kdyby chceš... Když jsi třeba křesťan, tak chceš jít za ním a víš, že když on byl taky křesťan a šel do nebe, tak prostě třeba někdo někde je tak hlupý, že udělá sebevraždu a ide za ním do nebe“* (Dítě č. 4, 10 let). Téma sebevraždy se objevilo i u Dítěte č. 5 (11 let): *„Sebevražda, že mu něco přeskočí v hlavě, že je s něčím nespokojenej. Třeba když zemře nějaký herec, tak mu třeba vadí ten nátlak.“* Je zřetelné, že problematiku sebevraždy zmiňovaly starší děti, tedy 10-12 let.

Ve výpovědích dětí se rovněž objevovaly příčiny smrti jako nešťastná náhoda či zabití: *„Třeba, že někdo někoho zabije nožem nebo zastřelí třeba sniperkou. Protože vzduchovka by ti nic, to by ti jen vytekla krev, to tě nezabije“* (Dítě č. 2, 6 let). Problematika zabití byla přítomna pouze u ve dvou případech, a to u nejmladších dětí.

Komponenta **pokračování života mimo tělo** byla naplněna téměř ve všech případech a souvisela především s pojetím posmrtného života, které bude detailněji rozebíráno v podkapitole č. 7.5.

7.3 Smrt

Smrt představovala jedno z klíčových témat celého rozhovoru, což je zřetelné zejména v četnosti jejich interakcí s ostatními kategoriemi a subkategoriemi. Samotná smrt byla rozdělena na 2 další subkategorie, které prezentují dosavadní zkušenost dítěte se smrtí. První subkategorie představuje smrt člověka (tedy konkrétně příbuzného či známého dítěte). Druhá subkategorie pak pojednává o smrti zvířete, které dítě mělo v domácnosti či mu jinak blízké.

7.3.1 Smrt člověka

Celkem 10 dětí se za svůj dosavadní život setkala s úmrtím člověka. Nejvíce dětí zmiňovalo smrt prarodiče: *„Prababička, pradědeček mi umřeli. Věděla jsem to, ale úplně“*

*jsem to jako nevnímala, byla jsem menší, ale ne zas tak malá na to, abych to nepochopila“ (Dítě č. 10, 12 let). Ačkoliv praparodiče pro tyto děti představují poměrně vzdálenou generaci, i přesto s nimi děti navázaly hezký vztah: „*Já jsem je neznala tak dlouho jak třeba máma, ale byli na mě hodní, i tak jsem na ně měla dobrý vzpomínky, měla jsem je ráda“ (Dítě č. 10, 12 let).**

Děti se v několika případech setkaly i se smrtí svých prarodičů, konkrétně babičky: „*Babička. (...) Ona žila trošku dál než my a měla jsem ji jakoby ráda, rodina to byla.“ V druhém případě mělo Dítě č. 8 (11 let) také zkušenost se smrtí své babičky, ta však proběhla, když dítěti byly 4 roky, i přesto si na smrt alespoň do jisté míry vzpomíná: „*Babičky, ale to si moc nepamatuju, protože mi byly tak čtyři roky. A prababičky. Ale s prababičkou jsem se taky tolik nevidala, takže to pro mě nebylo zas tak strašný.“**

Co se týče širší rodiny, děti často popisovaly smrt tety nebo strýce. Nejednalo se však o přímou tetu a strýce, ale vzdáleného člena rodiny: „*Tak ted' jsme už v dlouhé době neměli žádného blízkého... Vlastně ještě strýc X, to mi bylo líto, to byl taký strýc... (...) On řídil letadlo, on opravoval auto, on byl strašně šikovný...“ (Dítě č. 4, 10 let). Smrt tety se v rozhovorech objevila zhruba stejně často, jak smrt strýce: „*Tetičky X. Ale jako moc jsem to tak jako neprožívala, protože jsem byla ještě menší, ale třeba já jsem měla jedno období, já jsem neviděla ani jednoho dědečka nikdy, jenom na fotkách a já jsem jedno období měla prostě, že někdo připomněl dědečka a tetičku a strašně mně jich bylo líto“ (Dítě č. 4, 10 let).**

V rozhovorech se rovněž objevovala smrt někoho známého rodiny dítěte. Nejednalo se přímo o rodinného příslušníka, byť například oslovení „*teta*“ děti využívaly i zde: „*Moje švagrová nebo tak něco. Nééé, mamčina... Babiččina... Já nevím, jak to mám říct. Moje nějaká teta“ (Dítě č. 3, 7 let). Z rozhovoru následně vyplynulo, že se o tetu z rodiny nejednalo, pouze o známou, se kterou se někteří členové rodiny setkávali. Ve dvou případech se děti mimo jiné setkaly i se smrtí známého souseda, se kterým se čas od času setkávaly.*

Děti byly rovněž dotazovány na to, jak nahlízejí na smrt člověka a smrt zvířete. Smrt člověka byla zpravidla vnímána jako vážnější či smutnější: „*No, u zvířat to je tak, říká se pes nejlepší přítel člověka, tak tomu tak nějak věřím, ale člověk je, dalo by se říct, trošku bližší, protože s ním prožíváš chvíle a mluvíš s ním, se psem by ses nedomluvila a že sním můžeš třeba dělat to, co se psem, nemůžeš jako si povídat nebo chodit do kina a tak. A vlastně s člověkem není to něco jako s robotem, protože robot není tak citlivý jako člověk, se tak prostě neumí chovat, prostě zvíře není člověk a se člověkem zažíváme to, co se psem“ (Dítě č. 13, 10 let). Objevily se však i případy, kdy tomu bylo naopak a smrt zvířete byla vnímána za vážnější než smrt člověka (dělo se tak spíše u dětí z rodin bez náboženského*

vyznání): „*Jako jo, naživo nevím, ale třeba v těch filmech mnohem víc líto těch zvířat než těch lidí, kteří třeba i když jsou třeba ve válce, tak je mi mnohem víc líto těch koní než prostě těch zlých lidí*“ (Dítě č. 9, 12 let).

7.3.2 Smrt zvířete

Celkem 9 dětí se za svůj život setkalo jak se smrtí člověka, tak se smrtí zvířete. Jedno další dítě pak pouze se smrtí zvířete. Při otázce, zda děti zažily smrt zvířete, nebylo specifikováno, zda je myšleno zvíře domácí či jiné. Děti i přesto často vzpomínaly na smrt právě domácích zvířat, a to konkrétně psů nebo kocourů. Psi však většinou patřili prarodičům či jiným příbuzným, i tak ale děti na jejich smrt vzpomínaly: „*Moje teta, když chtěla jet k moři, tak měli pejška jmenoval se X. A ten pejsek, teta ho dala k nám na zahradu k babičce, a my jsme ho tam chovali, já jsem s ním chodila na procházky, dala jsem mu žrát a tak a jednou měl takové psychické a zdravotní problémy, že kakal žluté, blinkal, přestal chodit, ztrácel sílu a už to s ním nevypadalo dobře. Babička ho musela nosit a jednoho dne, když jsem přišla a hledala jsem ho, tak babička říkala, že už není, že neexistuje, že už odešel někam jinam, že už není na tomto světě. Oni to říkali v těch televizích, reklamách, prostě to vím, když se říká, že někdo odejde, tak to má dva významy. Bud' někdo odejde třeba do Austrálie nebo k moři nebo do práce a někdo třeba umře*“ (Dítě č. 13, 10 let).

Děti kromě psů a kocourů rovněž zmiňovaly úmrtí rybiček, které měly v domácnosti: „*Ano, bráchovi umřela rybička, ale byla jsem taky smutná, ale nebyla to moje rybička, takže jsem nebyla až tak...*“ (Dítě č. 10, 12 let). Zajímavé bylo, že se mezi problematikou smrti zvířete objevilo i téma zabíjaček: „*No, my jsme nikdy neměli takové blízké zvíře, ale když třeba když jsme měli zabíjačku, když jsem byla menší, tak mně vždycky bylo strašně líto toho prasata, takže já jsem vždycky ho obejmula a pak ho šli zastřelit*“ (Dítě č. 4, 10 let). Nejmladší dítě zase mluvilo o smrti brouků a hmyzu obecně: „*Mockrát. Hlavně brouků... Třeba viděl jsem dvakrát mrtvého zlatohlávka*“ (Dítě č. 1, 6 let). Z dotazníku od rodičů následně vyplynulo, že i toto dítě zažilo zabíjačku prasat.

7.4 Pohřeb

Po tématu smrti následovalo téma pohřbu, které tvořilo jedno ze 4 hlavních okruhů rozhovoru. Téma pohřbu opět vyvolalo četné interakce s dalšími kategoriemi

a subkategoriemi, avšak kategorie sama o sobě tvořila jednu subkategorii mapující, na čím pohřbu byly děti přítomny.

7.4.1 Pohřeb příbuzného či známého

Pohřbu se zúčastnilo celkem 9 dětí. Z rozhovoru také vyplynulo, že 4 děti se pohřbu nezúčastnily, z čehož 3 doposud nezažily smrt blízkého člověka. Pohřbu se doposud nezúčastnily ani nejmladší děti (6 let) zařazené do výzkumu. Otázka na účast na pohřbu následovala po zkušenosti se smrtí. Děti většinou informovaly, že navštěvovaly pohřeb těch, jejichž smrt zažily. Jednalo se tak především o pohřby praprarodičů, prarodiče, tet a strýců či jiných rodinných známých: „*Jo, byla. Dvakrát. No, právě té babičky a prababičky*“ (Dítě č. 8, 11 let). „*Strejdy, prababičky a pak jsem byla ještě dvakrát na pohřbu někoho známého od babičky.*“ (Dítě č. 5, 11 let).

Zajímavé bylo, že se v rozhovorech jednou objevila i přítomnost na pohřbu v souvislosti s ministrováním na těchto událostech, jednalo se tedy o dítě praktikující římskokatolické vyznání: „*Už hodně. I kdyby to nebyl pohřeb z mé rodiny, tak chodím na pohřby ministrovat*“ (Dítě č. 6, 12 let). S tématem pohřbu se rovněž pojila spousta jiných témat, jako jsou názory dětí na jejich přítomnost na pohřbu či autentické vzpomínky z této účasti. Tyto podněty budou hlouběji probrány v interakcích pohřbu s dalšími kategoriemi a subkategoriemi.

7.5 Posmrtný život

Posmrtný život představoval další z klíčových okruhů rozhovoru. Jedná se rovněž o kategorii, která byla nejvíce ovlivněna právě centrální kategorií náboženského vyznání, a to zejména ve vzájemných interakcích. Samotná kategorie posmrtného života informuje o dvou subkategoriích, které mapují posmrtný život člověka a zvířete obecně. Zároveň znázorňují rozdíl mezi dětským vnímáním těchto dvou druhů posmrtného života.

7.5.1 Posmrtný život člověka

Dětské vnímání posmrtného života člověka je zásadně ovlivněno náboženským vyznáním dítěte. Děti vychovávané v rodinách praktikujících římskokatolické vyznání věřily v existenci posmrtného života v podobě nebe, pekla a případně očiště. Na druhou stranu děti z rodin bez náboženského vyznání věřily v pokračování posmrtného života ve formě reinkarnace. Názor na reinkarnaci však nebyl jednotný, myšlenka však byla

ve všech případech stejná. U některých z těchto dětí se zároveň objevoval koncept nebe, ale byl jiný, než jak ho vnímaly věřící děti. U jednoho dítěte se rovněž objevil názor, že po smrti se nestane nic, resp. že žádný posmrtný život neexistuje, mrtvý pouze zůstává ve vzpomínkách: „*Já si myslím, že v podstatě nic, ale pro někoho tu bude existovat a pro někoho už ne, kdo ho bude tady chtít mít tak ho bude mít, ale kdo prostě si ne něj nevzpomene, ho tu mít nebude*“ (Dítě č. 9, 12 let).

Dítě č. 13 (10 let), kde každý z jeho rodičů vyznával jiný typ vyznání, mělo představu posmrtného života sloučenou, tedy věřilo jak v nebe či peklo, tak i v reinkarnaci. Všechny tyto zmíněné poznatky budou detailně rozebrány v interakcích mezi náboženským vyznáním a posmrtným životem.

Mimo spirituální kontext posmrtného života člověka se děti zmiňovaly i o dopadu smrti na lidské tělo. Odpovědi se zaměřovaly zejména na tělesnou stránku mrtvého, tedy na pohřbívání a rozpadnutí tělesné schránky: „*Tak postupem času se rozpadne, zbydou z něj kostičky*“ (Dítě č. 5, 11 let). „*Jak vypadá jako Karel Gott, nevím, třeba tam je zakopaný, nějaký červ mu tam může prolézt jako, nevím*“ (Dítě č. 7, 8 let). V odpovědích se rovněž objevila i problematika spalování: „*Tak to nikdo neví, jestli do nebe nebo do pekla. Nebo někoho můžou spálit*“ (Dítě č. 5, 11 let).

Dětská představa posmrtného života je zpravidla shodná s představou jejich rodičů. Vyplývalo tak na základě rozhovorů s dětmi a dotazníku pro rodiče. Tato shoda byla největší zejména v rodinách praktikující římskokatolické vyznání. V jednom případě rodiče neuvedli žádnou konkrétní představu o posmrtném životě, jejich dítě však předpokládalo, že je jeho představa o posmrtném životě odlišná: „*No, vůbec nevím. Protože jsem se s nima ještě nikdy o tomhle nebavil, ale myslím, že mají jinej*“ (Dítě č. 11, 12 let).

7.5.2 Posmrtný život zvířete

Posmrtný život zvířete děti zpravidla vnímaly podobně jako posmrtný život člověka. Děti z rodin praktikující římskokatolické vyznání předpokládaly, že se zvířata dostanou do stejného nebe jako lidé nebo budou mít nebe vlastní, zvířecí: „*Podle mě, že mají taky nějaké zvířecí nebe*“ (Dítě č. 6, 12 let). U zvířat však obecně názor nebyl tak jistý jako u posmrtného života lidí: „*Já si myslím, že asi... Nevím. Já su taká uprostřed prostě. Jakože kdyby třeba měli dušu, tak jsou dva způsoby, jak si to představuju. U toho, že nemají dušu, tak si to představuju jakože zemřů prostě a nic. No a ty dva, že bud půjdou do nebe, jakože*

do toho lidského a budou tam s námi běhat a tak anebo že budou mět svoje nebe a tam budů jako jenom zvířata“ (Dítě č. 4, 10 let).

Na druhou stranu se však objevil i případ, kdy dítě z římskokatolické rodiny předpokládalo, že zvíře nemá duši, tudíž pro něj neexistuje žádný posmrtný život: *„Podle mě nemá takovýto pohřeb jako všichni ostatní. Ale... Podle mě ho uklidí někam. Ale z něho nevyjde ta duše, si myslím“ (Dítě č. 3, 7 let).*

Děti z rodin bez náboženského vyznání také vnímaly posmrtný život zvířete podobně jako vnímaly posmrtný život člověka: *„Myslím že tak podobně jako lidi to mají“ (Dítě č. 10, 12 let).* U dětí této skupiny se tedy často objevovalo téma reinkarnace: *„No, jo... Podle mě třeba i zvířata pak můžou být lidi, a naopak lidi jako zvířata“ (Dítě č. 8, 11 let).*

7.6 Interakce náboženské vyznání – dítě

7.6.1 Setkání s tématem smrti

V souvislosti s náboženským vyznáním se děti setkávají s tématem smrti ve výuce náboženství. Náboženství navštěvovala většina dětí z rodin praktikujících římskokatolické vyznání, zároveň i děti, jejichž rodiče vyznávali rozdílné vyznání. Pouze jedno šestileté a jedno sedmileté dítě tuto výuku doposud neabsolvovalo. O náplni výuky náboženství jedno z dětí mluvilo následovně, nutno podotknout, že tyto názory na náplň výuky se shodovaly: *„...spíš jsme probírali toho Boha a Panenku Marii a nejvíc jsme probírali ten příběh toho Ježíše Krista, jak se narodil, jak postupoval v tom životě a zemřel a jak se zase vrátil k tomu svému otci. Marie byla vlastně normální člověk a anděl jí řekl, že bude mít toho a že ho pojmenuje tak a tak a když umřel, tak se dala do toho nebe, protože byla vyvolená“ (Dítě č. 13, 10 let).* Jedno z nejmladších dětí zapojených do výzkumu o náplni náboženství mluvilo následovně: *„Ale je napsané na dveřích, že se tam dělá hlavně katecheze dobrého pastýře...“ (Dítě č. 1, 6 let).*

Děti z římskokatolických rodin se rovněž seznamovaly s tematikou smrti prostřednictvím Bible, kterou četly buď samy nebo úryvky z ní slýchávaly při návštěvě mše svaté. Děti rovněž uváděly, že jim Bible pomáhá pochopit posmrtný život: *„Nejvíc mně pomáhá, že prostě... Já nevím ani, jak jsem to pochopila, jak jsem na to přišla, prostě jsem to nějak pochopila, jakože... nevím, možná ta Bibla, jak jsem si něco přečetla, jak tam byly ty přirovnání, jaké je nebe, no, tak tam jsem dostala takové myšlenky“ (Dítě č. 4, 10 let).* Dítě č. 6 (12 let) se vyjádřilo, že mu Bible pomáhá pochopit problematiku smrti: *„Já ani moc ne, ale většinou, když jdu do kostela, chodím docela často, tak tam je vždycky čtení.“*

S četbou Bible mělo zkušenost i jedno z nejmladších dětí zapojených do výzkumu (Dítě č. 1, 6 let): „*Ne, jen Bibli a tam umírá Ježíš. Jiné věci ne. Anebo Lazar.*“

Děti se dále s tématem smrti setkávaly i ve filmu či na internetu. U dětí z obou skupin dominovala pohádka *Anděl Páně*, ze které děti často odvozovaly podobu nebe či očiště. Děti z rodin bez náboženského vyznání výuku náboženství nenavštěvovaly, ale s tematikou smrti se setkávaly například opět skrze film či časopisy, kde problematika smrti byla zmiňována: „*Já na to moc nevěřím, jakože odebíral jsem časopis, kde to takhle bylo, jakože o tom mluvili...*“ (Dítě č. 11, 12 let).

7.6.2 Pocity ze smrti

Smrt v dětech převážně vyvolávala smutek, a to bez ohledu na náboženské vyznání: „*No, bylo to takové smutné, ale jak jsem byla tak menší, tak jsem to ani tak nevnímala a nepamatuju si ty pocity, co... Takže vlastně nevím*“ (Dítě č. 4, 10 let). Na druhou stranu se tento smutek pojil i s úlevou či radostí: „*Jo, ale zároveň su ráda, že už si odpočine, protože mamka mi říkala, že v nebi už nejsou žádné starosti, že sa prostě ničeho nebojíš. Takže jsi ráda, že už prostě nemají nic, protože třeba někdo se tou nemocí trápí a když prostě odejde, tak už je to pro něho lepší*“ (Dítě č. 4, 10 let). Podobně pocity ke smrti popisovalo i Dítě č. 6 (12 let) let, které je symbolizovalo v bílé a černé barvě.

Děti rovněž zmiňovaly strach a obavy ze smrti a především umírání: „*Já mám strach z výšek, takže já se prostě bojím, že spadnu anebo třeba kdykoliv, když jako, to teďka už moc ne, ale když jsem byla malá a spala jsem u babičky, tak jsem se často v noci probouzela a kontrolovala jsem, jestli dýchá...*“ (Dítě č. 9, 12 let).

Několik dětí z rodin praktikujících římskokatolické vyznání však uvedlo, že se smrti nebojí: „*Ani ne-e. (...) Protože... Jako nemám to nijak dokázané, ale věřím, že v nebi budu u Otce*“ (Dítě č. 6, 12 let). Na druhou stranu i děti bez náboženského vyznání uváděly, že se smrti nebojí (pouze některých příčin úmrtí ano): „*Ne. Jakože někdy v autě, když prostě jsou nějakí blázni, když jedou hrozně rychle, tak se bojím, ale jinak ne*“ (Dítě č. 11, 12 let).

7.7 Interakce náboženského vyznání – smrt

7.7.1 Postoje ke smrti a umírání

Postoje ke smrti a umírání v souvislosti s náboženským vyznáním byly různé. Avšak u dětí z rodin praktikujících římskokatolické vyznání se často objevoval prvek těšení se na posmrtný život v nebi, tedy konkrétně těšení se na setkání s Bohem a Ježíšem: „*No,*

když budu mít nějakou těžkou nemoc, tak se budu těšit víc a když budu... tak se budu těšit o trošku míň, ale furt se tam budu těšit“ (Dítě č. 4, 10 let). Dítě č. 6 (12 let) mělo podobný názor: „Jakože pokud bych tam šel, tak určitě ano. (...) Chtěl bych hodně.“ I obě sedmileté děti se do nebe těšily.

U dětí z římskokatolických rodin se rovněž objevily dva přístupy ke smrti. Jeden přístup představoval smutek, druhý naopak radost: *„Tož já to беру dvěma způsobama. Že to bude pěkné, ale zároveň, že ... No, vlastně jako třeba, že to bude jako pěkné, že se uvidím s Bohem, ale že zase budu muset čekat na bráchy a to je také... Na svoje děčka... To bude takové únavné na ně čekat. Pak to беру tím, že to bude také... Hmm... Tak to je hrozné, už jsou v nebi a nemůžu dělat ty věci, co jsem dělala na zemi. A pak to беру tím způsobem, že jooo, konečně se uvidím s Bohem“ (Dítě č. 4, 10 let).*

7.8 Interakce náboženské vyznání – pohřeb

7.8.1 Typ pohřbu

Děti se během svého života setkaly s třemi typy pohřbů a pohřbívání. Mezi výpověďmi se objevil pohřeb křesťanský, civilní a dále taky pohřeb, kdy byl popel zesnulého rozptýlen na louce, žádný předešlý obřad tomu nepředcházel.

Vliv náboženství zde byl zejména právě v typu navštíveného pohřbu. Děti římskokatolického vyznání navštěvovaly křesťanský pohřeb, byť se objevily i 2 případy, kdy tyto děti byly přítomny i na pohřbu civilním. Křesťanský pohřeb byl popisován v prostředí kostela, kdy například děti vzpomínají na to, že se šly podívat přímo k otevřené rakvi mrtvého strýce: *„Tak tam jsem ani nebrečel. Šel jsem se i podívat k té rakvi“ (Dítě č. 3, 7 let). Dítě č. 3 dále popisovalo rozdíl mezi pohřbem v kostele a pohřbem v krematoriu: „Ne, v tom krematoriu. No, tak v tom kostele jsou takové ty věže a tak a jenom jsou ozdoby u té rakve. Ale tam že byly ozdoby i třeba jinde. Nebo že v tom kostele jsou hodně ozdob, ale v tom krematoriu, tam nejsou skoro žádné, jenom ty kytičky a tak.“ Dítě č. 3 následně uvedlo, že se v krematoriu cítilo lépe asi proto, že tam měl víc blízkých lidí kolem sebe: „No, nevím... Třeba že tam třeba to... Že tam byli víc moji blízcí.“ Pohřeb v krematoriu tedy popsalo následovně: *„Tak my jsme byli v takovém baráku, kde byla taková dvířka a tam byla ta rakev a na té rakvi byla taková ta fotka té paní.“**

Děti bez náboženského vyznání navštívily pohřeb v krematoriu či pohřeb na louce, kde došlo k rozptýlení: *„No, vlastně... Byl to normálně civilní, ale vlastně on se nechal spálit, takže jsme byli jenom na tom hřbitově. U tý loučky. Byl jsem jinak vlastně*

v krematoriu“ (Dítě č. 11, 12 let). Dítě č. 10 (12 let) se k tomu vyjádřilo následovně: „*No spíš toho dědečka a babičky, v tom krematoriu bylo to takový zvláštní, přišlo mi to takový nehezky, ale nebylo to nejhorší jako.*“

Celkem 4 děti se pohřbu nezúčastnily, avšak Dítě č. 1 (6 let) se i přesto vyjádřilo k tomu, jak si myslí, že to na pohřbu vypadá: „*První se jde do kostela, tam je mše, potom se jde na hřbitov a nebožtík se dá do hrobu.*“

7.9 Interakce náboženské vyznání – posmrtný život

7.9.1 Nebe

Nebe reprezentovalo nejčastější představu posmrtného života. Tematika nebe se objevovala u všech dětí pocházejících z rodin s římskokatolickým vyznáním. Zaznamenáno však bylo i několik případů, kdy tematiku nebe zmiňovaly děti bez náboženského vyznání. Děti, u kterých jeden z rodičů vyznával římskokatolické vyznání a druhý byl bez náboženského vyznání, rovněž panovala jasná představa nebe, byť u jednoho z nich byla představa nebe spojená s reinkarnací. Děti rovněž předpokládaly, že do nebe člověk postupuje ve formě duše. Představy dětí o nebi v souvislosti s náboženským vyznáním byly následující:

Děti, které věřily v existenci nebe, byly následně dotazovány, jak to v nebi dle jejich názoru vypadá. Představy nebe se často odvíjely například od pohádky *Anděl Páně*, odkud děti odvozovaly následující: „*Mráčky. Podle mě se tam chodí po mráčkách (smích)*“ (Dítě č. 1, 6 let). Stejně dítě i dodalo, že nebe je složité na představu.

Představa nebe se často objevovala i v obrázcích smrti, které děti kreslily. V jednom z nich se například objevila kresba trůnu, kterou Dítě č. 6 (12 let) vysvětlilo následovně: „*Já si představuju něco jak jsou řečtí bohové, tak tam je jeden král, což je Bůh a pak tam má jako další bohy kolem sebe.*“ Další z dětí si zase nebe představovalo jako hrad, což dovysvětlilo tím, že toto podobenství vychází z evangelia, které četlo. Obrázek hradu vysvětlila následovně: „*Ano, to má být nebe, že mě tam jako ochrání před všeckýma starostáma a tak. (...) Chtěla jsem to ještě namalovat a vedle toho je ještě další hrad a tam bude ten zlý a tam budou chodit ti, co nechcú mět Boha. Vedle toho prostě bude hrad*“ (Dítě č. 4, 10 let). Popis nebe následně doplnilo ještě o další informace: „*Tak já si myslím, že tam je to zase to dobro. Že tam nikdo není na tebe naštvaný, tam máš lásku, že na rozdíl od toho pekla, tam ta láska není. A ještě můžu k tomu peklu a nebu? Že jak kdyby, já si nemyslím, že je někde v podzemí, ale že je to taky někde navrchu.*“

Děti měly různé názory na to, kde se nebe nachází. Dítě č. 4 (10 let) výše zmínilo, že si nebe představuje jako hrad, vedle kterého stojí další hrad představující peklo. Zároveň však dodalo, že se nebe nenachází někde „nahore“ na obloze: „*Třeba to může být v tom podzemí, ale myslím si, že to není tak... Že nebe je všude kolem nás a když ideš do toho nebe, tak se jak kdyby objevíš třeba v Gecemanské zahradě, kde byla Adam a Eva a že to je třeba to nebe, protože on jich vyhnal do země normální, takže třeba tam a nikde sa to nenašlo, takže...*“

V představách nebe figurovaly postavy. Nejčastěji šlo o postavy Boha, Ježíše, andělů či bližních, kteří zemřeli. Děti zpravidla mluvily o setkání s těmito postavami a o tom, jak se na tento zážitek těší: „*...ale v nebi je to jakoby jasnější než v pekle a v nebi tam je určitě Bůh, Ježíš Kristus, jsou tam mráčky, andělé a pokud ten dotyčný umře, tak ten jeho anděl strážný má asi padla, dá si nějakou dovolenou nebo tak*“ (Dítě č. 13, 10 let). Dítě č. 13, tedy dítě, kde je jeden z rodičů katolík a druhý bez náboženského vyznání, věřilo, že do nebe se dostávají pouze ti „*svatí*“. Ti lidé, kteří se za svého života chovali příliš špatně, jdou do pekla. U všech ostatních dochází podle Dítěte č. 13 (10 let) k reinkarnaci.

Děti se rovněž shodovaly v tom, že v nebi člověk žije ve formě duše a to napořád: „*Strašně... Vždycky... (...) No, napořád. Protože Bůh nikdy nekončí, takže napořád.*“ (Dítě č. 4, 10 let).

U dětí z rodin bez náboženského vyznání převažoval názor, že nebe buď vůbec neexistuje nebo alespoň ne takové, jak si ho představují křesťané: „*Peklo určitě ne... A to nebe jakože taky ne. Že tam prostě není brána a tak, ale že ty duše na nebesích jsou jako mezi mrakama a tak, ale jinak nevěřím, že je někde nějaká brána a tam ten člověk jde*“ (Dítě č. 11, 12 let). U dítěte z rodiny bez vyznání však panoval názor, že nebe existuje pouze pro ty, kteří byli nějakým způsobem jedineční, mrtví se v něm přeměňují ve hvězdu (jako příklad uvedl Karla Gotta): „*Nevím tak v nebi se stane prostě hvězdičkou, svítí*“ (Dítě č. 7, 8 let). Dítě následně dodalo, že věří, že v nebi je také Bůh.

7.9.2 Očistec

S konceptem očistce nebyly obeznámeny všechny děti. Celkem 3 děti z rodin praktikující římskokatolické vyznání se s tímto pojmem setkaly a dokázaly jej definovat, opět se zde objevila inspirace z pohádky *Anděl Páně*: „*No, to bylo taky v tom Anděl Páně. (...) Když někdo nebyl zas tak moc zlý, aby šel do pekla, ale ani ne zas tak moc hodný, aby šel do nebe. Tak on je v očistci. (...) To je podle mě tak někde před bránou... Ta očista, před nebem*“ (Dítě č. 1, 6 let). Další definice byla ještě konkrétnější: „*Tam že jsi prostě...*“

Já jsem si ho představovala tak, že oni si prostě sednú a tam jak kdyby říkajú všechny svoje hříchy a když mají všechny jako... zlitované nebo že jich prostě všechny litujú, tak idú za tím Ježíšem“ (Dítě č. 4, 10 let).

Dítě č. 13 (10 let) očistec definovalo jinak, inspirace však opět pramenila z pohádky *Anděl Páně*: *„Třeba Anděl Páně, tak tam očišťoval ten Bůh nebo Ježíš Kristus nebo co to bylo a Panenka Marie, takže asi něco existuje, aby se ta duše prostě odhřešila. Většinou to bývá v kostele, že to dělá ten farář, že jako tou vodou a pak se ostatních vyptává, co jsi udělal špatného a jak to cítíš, co bys udělal pro to, aby se to už neopakovalo a učí ty lidi, aby se třeba k sobě hezky chovali.“*

7.9.3 Peklo

Vnímání pekla bylo opět podmíněno náboženským vyznáním dítěte. Děti římskokatolického vyznání zpravidla věřily, že peklo existuje. Objevil se však i případ, kdy ho Dítě č. 3 (7 let) z této skupiny popíralo a předpokládalo, že každý mrtvý jde po smrti do nebe. Z dětí bez náboženského vyznání nevěřilo v peklo ani jedno, avšak Dítě č. 7 (8 let), které věřilo v existenci nebe, existenci pekla nejdříve popřelo, během rozhovoru však změnilo názor: *„To asi trošku nechápu, nevím, chtěl jsem říct, že půjde do pekla.“* Na otázku, jak peklo vypadá, odpovědělo, že tak jako v pohádce *Čertí brko*. Dítě rovněž přepokládaly, že mrtvý člověk postupuje do pekla ve formě duše.

Peklo pro děti znamenalo posmrtné místo, kam chodí mrtví, kteří za svého života páchali zlo: *„No, nevím, jestli jsou v pekle čerti, ale určitě něco zlého tam je, ten trest tam musí být za to, co jsi třeba udělal na té zemi. Ten trest tam musí být, nevím, jestli tam bude drak nebo... Na čerty věří aspoň polovina lidí.“* (Dítě č. 13, 10 let). Definice Dítěte č. 6 (12 let) obsahovala už konkrétnější zmínku o hříchu: *„V pekle jsou většinou ti, koho někoho zabili, jakože to už není tak úplně odpustitelný hřích.“*

Podoba pekla často obsahovala negativně zabarvené podměty a byla často inspirována z dětských pohádek: *„Nevím, je tam černo, je tam moc ohně, kotlů, no, to asi ne, ale bývá to tak v pohádkách“* (Dítě č. 1, 6 let). Děti si často při popisování pekla pomáhaly barvami: *„Peklo je, že třeba když někdo tam prostě ide a řekne, že kdo třeba nebyl ani křesťan, ale kdo prostě řekne, že Ježíši, chci jít za tebou, tak prostě ide, ale kdo prostě třeba byl aji křestan, tak se stává, že prostě řekne: „Ne, já k tobě nechcu jít, rodiče mna nutili do toho a já prostě jsem k tobě nechtěl.“ Tak idú jak kdyby do toho pekla...“*

Stejně tak jako s nebem, i s peklem byly spojovány různé postavy, a to zejména čerti a mrtví lidé, kteří v pekle skončili pro své hříchy (tedy jejich duše). Dítě č. 6 (12 let) let bylo

však toho názoru, že místo pohádkových čertíků jsou zde přítomni tzv. „*d'ábloví poslové*“, jejichž podobu popisuje prostřednictvím barev: „*Tak červená a černá. Takové spojení.*“ Dítě č. 4 (10 let) bylo toho názoru, že v pekle nutně čerti být nemusí: „*Ale já si nemyslím, že tam jsou čerti a že je dávají do kotlů, ale že prostě tam je také to, že kde se prostě cítíš... Kde si taký nazlobený na všechny a všeci jakože toto, že tam není skoro vůbec žádné dobro.*“ Duše mrtvých lidí (jak je děti nazývaly) zde podle stejného dítěte nemají žádnou barvu a podle Dítěte č. 6 (12 let) zde člověk vypadá ve své nejhorší možné podobě.

Děti ve většině případů umisťovaly peklo kontrastně od nebe směrem dolů do země. Dítě č. 4 (10 let) si však peklo představovalo jako hrad vedle druhého hradu, jenž představoval nebe. Děti rovněž odpověděly, že v pekle je člověk napořád, pouze Dítě č. 7 (8 let) bylo toho názoru, že člověk je v pekle jen do té doby, než se polepší, poté bude moct prožít nový život v jiném těle.

7.9.4 Reinkarnace

Posmrtný život ve formě reinkarnace zmiňovaly děti bez náboženského vyznání. Avšak Dítě č. 13 (10 let), jehož matka je římskokatolického vyznání a otec bez náboženského vyznání, věří v posmrtný život v podobě nebe, pekla i reinkarnace. Do nebe jdou však pouze ti „velmi hodní“, do pekla zase ti „velmi zlí“. Děti zmiňovaly duši mrtvého člověka, která hraje hlavní roli v procesu reinkarnace.

Děti v souvislosti s reinkarnací mluvily o minulém a budoucím životě člověka, mezi nimiž figurovaly pojmy jako tzv. „*převtělení*“ nebo „*znovuzrození*“. Děti tento proces popisovaly jako událost, kdy se z mrtvého člověka stává nový člověk nebo zvíře: „*No, podle mě tam má ještě nějaký čas na to být s náma a nás třeba jako ochraňovat. Já vůbec nevím, jakej čas to může být, ale že je tam prostě nějaký ten čas podle mě, dokud se nezemře nebo se mu nenarodí děti prostě. Nějaký specifický datum a potom třeba 10 let třeba vůbec nic nebude a potom bude zase znovuzrozený prostě*“ (Dítě č. 8, 11 let).

Proces převtělení ve zvíře bylo Dítětem č. 13 (10 let) popisováno následovně: „*Jak jsem už asi řekla buď se z toho stane další zvíře nebo další člen na tom světě, nevíme, co to vlastně je, třeba když někdo umře, tak jde, někdo se promění v rostlinu a někdo třeba v pavouka zase*“ Dítě č. 8 (11 let) dodává: „*No, jo... Podle mě třeba i zvířata pak můžou být lidi a naopak lidi jako zvířata.*“

Zajímavým poznatkem mimo jiné bylo, že se děti shodovaly v názoru na to, že si znovuzrozený jedinec na svůj minulý život nebude pamatovat. Zároveň tento člověk nemá stejnou podobu, a může mít dokonce i jiné povahové vlastnosti: „*Myslím si, že není nijak*

moc podobný, ale ani nevím, jestli má stejnou povahu. (...) Myslím si, že se narodí úplně jinak a když umře žena, tak může být i muž“ (Dítě č. 10, 12 let).

7.9.5 Vliv chování

Jak děti římskokatolického vyznání, tak i děti bez náboženského vyznání vnímaly vliv chování člověka během života na podobu života posmrtného (nebe, očistec, peklo) či budoucího (reinkarnace). Pouze jedno dítě zastávalo názor, že do nebe se dostane každý bez ohledu na jeho chování během svého života (Dítě č. 3, 7 let).

Děti římskokatolického vyznání zpravidla předpokládaly, že lidé bez závažných hříchů jdou do nebe. Naopak lidé se závažnými hříchy musí do pekla: *„Tak v pekle, tam jsou většinu špatní lidi, co udělali hodně hříchů a na nebi, tam si představuji všechny hodné lidi, třeba když by umřela moje babička, tak bych si ji tam taky představoval“ (Dítě č. 6, 12 let).* Jak vyplývá ze subkategorie očistec (viz podkapitola č. 7.9.2), lidé si své hříchy mohou (dle dětí z této skupiny) odpykat v očistci, pokud se tedy nejedná o hříchy příliš závažné.

Chování mělo vliv i na budoucí život lidí v rámci reinkarnace, ve kterou věřily děti bez náboženského vyznání. Obecně řečeno, děti zastávaly názor, že pokud aktuálně člověk žije nemorální život, jeho budoucí život kvůli tomu bude o to horší.

7.10 Interakce dítě – smrt

7.10.1 Představy o smrti

Výsledky této interakce jsou sestaveny zejména na základě obrázků dětí, jejich komentářů k těmto obrázkům a odpovědí na otázku, co to je smrt. Děti na smrt nejvíce nahlížely jako na akt smrti nebo proces umírání. Pouze v jednom případě byla smrt personifikována a prezentována jako osoba: *„Když někdo jako že se ráno už neprobere, tak si to představuji, že přijde někdo a jakoby si do něho lehne, jako průhledné dočerna něco, co si do toho člověka jako vleze. (...) To je prostě jako nějaký průhledný člověk, který si do toho živého člověka lehne, jako způsobí tu smrt“ (Dítě č. 9, 12 let).* Z výroku však plyne, že i toto dítě závěrem smrt vnímalo jako akt, svědčí o tom i její odpověď na otázku, že smrt znamená, že někdo zemře.

Na otázku, co to je smrt, děti nejčastěji odpovídaly, že jde o akt smrti, tedy konkrétně: *„No, že ten člověk prostě odejde a už se nevrátí“ (Dítě č. 8, 11 let).* Dle Dítěte č. 10 (12 let) smrt vypadá následovně: *„Já si myslím, že je to tak, že záleží, na co ten člověk umře, ale většinou je to usne třeba nebo zavře oči a v podstatě už se neprobudí.“*

Definice smrti často obsahovala možné příčiny úmrtí člověka jako například u Dítěte č. 13 (10 let): „*Někdy se to stane třeba havárkou, že třeba přestane srdce a tím pádem člověk zemře a třeba babičky staré, když dostanou třeba v noci infarkt a nevydrží to, tak umřou, stejně třeba když jsou hodně staré babičky třeba usnou a ráno už se neprobudí taky vlastně.*“ Téma dopravní nehody pak následně stejné dítě vyobrazilo na obrázku. Podobnou příčinu smrti zmínilo i Dítě č. 11 (12 let): „*No... Někdo umře doma, někdo třeba v nemocnici a prostě už nemá sílu, tak potom umře.*“

Děti při popisu smrti zdůrazňovaly *ireverzibilitu*, tedy nevratnost smrti: „*No, že ten člověk prostě odejde a už se nevrátí*“ (Dítě č. 11, 12 let). Podobně odpovědělo i Dítě č. 12 (7 let), které patřilo k nejmladším participantům: „*Že jeho život skončil.*“

Kresby dětí vyobrazovaly rakev, hrob či mrtvého člověka: „*Takže tma a tady jako že rakev a tady je ten Bůh na těch rakvích*“ (Dítě č. 3, 7 let). Velmi podobně smrt vyobrazilo i Dítě č. 5 (11 let). Tematika hrobu se objevila například u Dítěte č. 8 (11 let). Kresby mrtvého člověka dominovaly zejména u nejmladších dětí (Dítě č. 1, 6 let & Dítě č. 2, 6 let).

Dále byly předmětem kreseb konkrétní události úmrtí (autonehoda či scéna z filmu *Ženy v běhu*, kdy umírá dědeček), a to zejména u Dítěte č. 7 (8 let) a Dítěte č. 13 (10 let).

V kresbách se rovněž objevila tematika nebe či pekla, a to u některých dětí římskokatolického vyznání: „*To je když tak hrad, jo, tady namalujeme okýnka, tady budou hradby, ať to tam nikdo nedobije, беру si přirovnání z evangelia, takže... Takto, to je prostě hrad, jo, tady bude lavička a na ní bude sedět Pán Ježíš. Tak. No a já přijdu tady touto cestičkou, půjdu do toho, tam uvidím Marii a všechno a ona mi řekne, kde je Ježíš, tak se vrátím, půjdu tady za Ježíšem, sednu si tam, on mi bude vyprávět a ukáže mi buďto moje bratry nebo sestry*“ (Dítě č. 4, 10 let). Kresba dítěte č. 6 (12 let) rovněž obsahovala tematiku nebe ale i pekla: „*Tak tady je to uložené tělo, tady je jak kdyby otec a syn, ten syn se jak kdyby směje, ten otec je zarmoucený, protože mu jak kdyby umřela jeho matka a ta duše teď má na výběr, co si zvolí, jestli peklo nebo jestli nebe.*“

Děti ke kresbě smrti používaly převážně černou barvu, případně fialovou: „*No, já mám ráda vlastně všechny barvy, takže vlastně mně je jedno, kterou si vybírám a ta fialová mi přišla tak jako vhod, kdyby to mělo souviset s tou smrtí, tak bysem si asi vzala černou, ale mě to moc ted'ka jakoby nenapadlo a nechtěla jsem to udělat až tak smrtící*“ (Dítě č. 13, 10 let). Děti si barvu často spojovaly s podobou smrti: „*Tak ze začátku spíš tak černě, kdybych to mohl říct v barvách, ale potom jako víc v bílé*“ (Dítě č. 6, 12 let). Dítě následně dodalo, že černá barva pro něj symbolizuje zášť, bílá zase slávu (v nebeském království). V kresbách se mimo černou a fialovou barvu objevily barevné barvy u kresby mírně abstraktního typu:

„No, to je taková koule, která si vezme tu, toho mrtvého člověka a někam ho odnese“
(Dítě č. 11, 12 let).

7.10.2 Komunikace

Předmětem dotazování bylo zjistit, zda děti komunikují o smrti s rodiči, s jinými členy rodiny nebo s kamarády. Děti však byly převážně toho názoru, že s rodiči ani s nikým jiným o smrti nekomunikují. Mezi hlavní důvody patřilo: *„Je to asi moc nezajímavá, není to moc takové zábavné prožívat smrt“* (Dítě č. 7, 8 let). Dítě č. 3 (7 let) zmínilo, že má z tohoto typu komunikace obavy: *„Ne. Chtěl bych, ale já nechci. (...) No, nebo jakože bysem jakože nechtěl vědět, jak by na to reagovali.“*

I přesto se však Dítě č. 13 (10 let) o komunikaci s rodiči zmínilo: *„Někdy, když mě to popadne, tak jo, ale většinou spíš ne a většinou se jich ptám na to, já jsem třeba viděla v televizi, jak jsem se dívala na ten pořad na to Zoom, jak to tam bylo, tak pak jsem chytla takovou tu, ten návaz na smrt, zeptala jsem se rodičů a oni mi řekli, že to může být pravda.“* Dítě č. 8 (11 let) občasnou komunikaci o smrti s rodiči rovněž zmínilo, podotklo však, že spíš než o smrti si povídají o posmrtném životě: *„Jo, někdy jo. Jako většinou spíš, co bude právě po té smrti.“*

Místo komunikace s rodiči Dítě č. 11 (12 let) zmiňovalo komunikaci s babičkou: *„Babička má nějaký knížky, tak se třeba zeptám, co to čte a ona mně jenom řekne, že to je prostě o posmrtném životě. A řekne nějaký, co se tam třeba děje, s jakými lidma mluvěj.“* Dítě č. 10 (12 let) zmínilo, že se s rodiči baví o smrti, když někdo zemře, ale jinak ne.

Několik dětí se taky zmínilo, že o smrti komunikují se svými kamarády: *„...já jsem měla třeba kamarádku nebo mám, ale už se s ní miň vídám, tak s tou jsem si o tom povídala, ale jinak s nikým ne“* (Dítě č. 8, 11 let). O smrti si se spolužáky povídá i Dítě č. 6 (12 let): *„Se spolužákama, kteří taky věří.“* Dítě č. 7 (8 let), tedy dítě bez náboženského vyznání, se skrze tuto cestu dozvědělo o Bohu. Děti rovněž zmiňují, že se o smrti (resp. posmrtném životě) baví například ve výuce náboženství nebo ve škole v hodině dějepisu.

Děti považují za důležité komunikovat s dětmi o smrti: *„Určitě, jakože pokud nebudou chodit do náboženství, to nevím, jakože abych je nenutil, jakože chtěl bych je tam nějak přivést a pokud by se v náboženství o tom nějak nebavili, tak jakože bych se s nima aji chtěl pobavit“* (Dítě č. 6, 12 let). Dítě č. 11 (12 let) však mimo jiné zmínilo, že záleží na věku dítěte: *„Až budou větší, tak jo, když je to bude zajímat... Asi je nebudu chtít nutit k tomu, že teďka si sedneš a budeš mi říkat, co si myslíš o smrti. Ale že prostě když je to napadne, tak mně to nebude vadit si s nima o tom promluvit.“*

7.11 Interakce dítě – pohřeb

7.11.1 Přítomnost dítěte

Přítomnost dítěte na pohřbu tvořilo jedno z hlavních témat pohřbu obecně. U dětí byl zjišťován jejich vlastní názor na problematiku přítomnosti dětí na pohřbu. Výsledky jasně ukázaly, že děti by měly být přítomny na pohřbu: „*Jako já jsem dítě, jo, myslím, že jo, protože když je to někdo blízký, tak to ty děti, no, je to smutné, ale ty děti to musí zvládnout, nic se nestane, když jednou za život pocítíš takový pocit*“ (Dítě č. 13, 10 let).

Dítě č. 11 (12 let) dále podotklo, že přítomnost dítěte na pohřbu záleží na jeho věku: „*Až budou větší, tak jo, jakože když budou mít 2, tak z toho stejně nic prostě mít nebudou.*“ U Dítěte č. 5 (11 let) hrál také roli vztah dítěte k pohřbívanému člověku: „*Tak podle toho kdo, že jo. Jestli je to babička, prababička, tak jo, ale jestli je to někdo neznámej, tak ne.*“ Dítě č. 4 (10 let) považovalo za rozhodující faktor přítomnosti dítěte na pohřbu jeho emoční stabilitu: „*Jo, to jo. Jako záleží, jestli budu fakt hodně citlivé, tak jako bych jich tam tak jako moc nechtěla, ale kdyby byly tak jako středně, tak jo.*“

V rozhovorech se mimo jiné objevila i lítost kvůli nepřítomnosti jednoho z dětí na pohřbu z důvodu nemoci: „*Bylo mi to trošku líto, že oni tam budou a já tam nebudu a oni budou oslavovat cestu toho jiného, ale nedalo se nic dělat, jsem měla v noci teploty*“ (Dítě č. 13, 10 let).

Děti se rovněž shodovaly v tom, že až budou dospělé ony samy, budou brát své děti na pohřeb: „*Asi jo, ale kdyby to byly nějaké menší děti, já bych jim to vysvětlila tak, jak to je, ale tak jako zmírněně*“ (Dítě č. 9, 12 let).

7.11.2 Význam pohřbů

Hlavní význam pohřbu děti vnímaly v rozloučení se zesnulým člověkem: „*No, že ho toho člověka ztratíš a pak na tom pohřbu se s ním jdeš rozloučit a už ho vlastně nikdy neuvidíš*“ (Dítě č. 11, 12 let). Dítě č. 13 (10 let) zastávalo podobný názor: „*Význam, aby se ti ostatní s ním jako rozloučili a ten pohřeb se dělá co nejdřív, aby tam ostatní šli a na toho dotyčného nezapomněli.*“ Následně dítě dodalo, že se jedná o oslavu zemřelého člověka: „*Pohřeb je vlastně buď taková pohřebná jakoby oslava na tu druhou cestu toho dotyčného. Je to vlastně oslava na tu jeho cestu smrti.*“

S myšlenkou rozloučení souvisí i názor Dítěte č. 9 (12 let): „*No, tak jako že chci říct ještě něco tomu člověku, co jsem třeba ještě nestihla nebo co jsem mu nikdy neřekla.*“

Dítě č. 7 (8 let) v pohřbu vidělo slavnost: „*Jako když někdo umře, tak je to taková slavnost trošku, že ho pohřbí a zakopají do země.*“

Pro některé představoval pohřeb zejména útěchu pro pozůstalé: „*Jo, třeba že prostě je rád, že jsme si na něho vzpomněli nebo že se tam sešlo tolik lidí nebo že i třeba mamka chodí i koho třeba trošku jenom zná, takže se tam sešlo tolik lidí, které znáte, alespoň trošku*“ (Dítě č. 4, 10 let).

Děti se shodovaly, že jsou pohřby důležité: „*Vždycky jsem říkala, že bych to nezvládla, ale teď mi to dochází, že třeba když půjdu na ten pohřeb, tak jako by řeknu tomu člověku, co umřel, že prostě ho chci vidět co nejdýl ještě*“ (Dítě č. 9, 12 let).

7.11.3 Pocity z pohřbů

Děti během rozhovorů popisovaly, jak se na pohřbu cítily. U většiny převládal smutek: „*Byla jsem taky u toho trošku smutná, ale myslím, že to bylo jako v pohodě, nebyla jsem u toho děsně smutná*“ (Dítě č. 10, 12 let). Smutek pociťovalo například i Dítě č. 4 (10 let): „*Ne, to ne. Ale jakože vadí mně to, že sů ty pohřby jakože, že lidi zemřeli, to je smutné.*“

I přesto, že děti pohřby vnímaly jako smutnou událost, uvědomovaly si její důležitost a byly toho názoru, že by na pohřeb šly znovu, pokud by opět někdo z jejich blízkých zemřel: „*Nevadí, není to jako svatba, spíš se tam většinou brečí, ale vlastně mně to ani moc nevadí, protože ten dotyčný se jako může dívat ze shora, někdo říká, že to ostatní vidí a něco, to je jako anděl strážný, že tě prostě opatruje. Něco jako ve filmu Coco*“ (Dítě č. 13, 10 let). Dítě č. 11 (12 let) by se také pohřbu zúčastnilo, i přes jeho smutnou atmosféru: „*Jo, klidně. Jakože jo, ale asi by se mi moc nechtělo, když vím tu atmosféru, která tam je.*“

Děti, které se pohřbu doposud nezúčastnily, byly toho názoru, že až bude potřeba, nebudou se návštěvě pohřbů vyhýbat.

7.12 Interakce smrt – pohřeb

7.12.1 Vzpomínky

Vzpomínky na pohřeb do jisté míry souvisely se vzpomínkami na smrt zesnulého člověka, kterou děti popisovaly. Děti často vzpomínaly na poslední zážitek s dotyčným, než zemřel nebo na události těsně po jeho smrti: „*Jo, ještě si pamatuju, jak jsem u ní byl, ona ležela v posteli*“ (Dítě č. 1, 6 let).

Dítě č. 4 (10 let) vzpomínalo, co se dělo těsně po smrti příbuzné: „*...ale jakože já na to ještě vzpomínám tím způsobem, že je to takové smutné, ale protože tam byl jeden sanitář*

nebo to a on nás prostě vzal sanitkou a on prostě věděl, že ta tetička zemře, tak on v tu poslední chvíli nás prostě vzal, nasedli jsme do sanitky a vozil nás, ať to tak neprožíváme.“

Vzpomínky na pohřeb obsahovaly pláč a pocity smutku, taky ale vděčnost za možnost rozloučení: *„Tak třeba... Jakože nebrečel jsem. Ale potom jsem si uvědomil, že už ji v životě neuvidím, tak jsem začal trošku brečet“* (Dítě č. 3, 7 let).

Několik dětí rovněž vzpomínalo na přímý kontakt s mrtvým na pohřbu – děti se šly podívat na mrtvého k rakvi: *„Tak tam jsem ani nebrečel. Šel jsem se i podívat k té rakvi“* (Dítě č. 3, 7 let). Dítě následně dodalo, že se nebálo. Podobný zážitek mělo i Dítě č. 5 (11 let), které se šlo k rakvi podívat kvůli zvědavosti, jak mrtvý člověk vypadá: *„Jo, byl bílej jak stěna. (...) No, zajímalo mě to.“* Dítě č. 4 (10 let) také mimo jiné popisovalo kontakt s mrtvým člověkem: *„No jo... Co si pamatuju, jak tam vždycky nějaká paní šla a četla něco, nějaký, nějaků, kde prostě něco o něm složila nebo něco takého, to jsem zažila na jednom pohřbu, tak to si pamatuju anebo si pamatuju, jak tam chodili lidi, byl jakýsi pohřeb, babička s mamkú tam jely a mamka sa šla na něho podívat a jako, kdo ho znal, tak mu dali křížek na čelo.“*

7.13 Interakce smrt – posmrtný život

7.13.1 Přechod

Děti ve svých rozhovorech často popisovaly, co se s člověkem stane těsně po smrti, resp. jak přechází do posmrtného života. Dle dětí se z mrtvého člověka stává duše, která následně pokračuje dál. Děti římskokatolického vyznání věří, že duše pokračuje do nebe, očistce či pekla. Děti bez náboženského vyznání věří, že do dalšího (nového) života: *„Tož, tady na zemi se nejspíš to tělo asi jako rozloží, ale na nebi, tak tam si myslím, že ta duše pořád žije a že je tam rozhodně šťastnější než na zemi.“* (Dítě č. 6, 12 let). Dítě č. 10 (12 let) popsalo cestu duše následovně: *„Myslím si, že ten člověk, co umřel, se převtělí do toho jiného a znovu se narodí.“* Dítě v průběhu rozhovoru specifikovalo, že se převtělí duše mrtvého člověka.

Duše nabývala dle dětí různých podob, pro někoho je neviditelná: *„Tož, to vůbec... Podle mě je neviditelná“* (Dítě č. 1, 6 let). Pro někoho zase vypadá jako bílý prášek: *„Takovej bílej prášek nebo tak něco“* (Dítě č. 3, 7 let). Dítě č. 4 (10 let) duši popisovalo ve spojitosti s láskou: *„Duše? Já jsem si to vždycky představovala jak srdíčko a na konci je to rozmazané a jak kdyby tam to svítí a stoupá to na nebe a má to křídýlka také.“* Dítě dále dodalo, že duše je láska a soucit.

V rozhovoru se mimo duše objevilo i téma duchů, kteří určitou dobu setrvávají v blízkosti svých blízkých, aby na ně dávali pozor: „*No, já jsem nad tím taky přemýšlela, jestli tady je pořád s náma a až po nějaké době vymizí, ale podle mě nic nám udělat nemůže, ale jenom občas, když jde vidět nějaká čmouha, že to ani podle mě není on, že fakt jako podle mě vůbec není vidět*“ (Dítě č. 8, 11 let). Dítě následně upřesnilo, že až po určitém časovém úseku se duch převtělí do nového člověka.

7.13.2 Zvědavost

Děti v rozhovoru zmínily témata, která je na tématu smrti a posmrtného života nejvíce zajímají. Děti nejčastěji zajímalo, co se stane po smrti a jak to vypadá v nebi. Děti přitom často tvrdily, že byť mají své vlastní představy o smrti a zejména pak posmrtném životě, nejsou si jisté o jejich pravdivosti.

Zájem o to, co následuje po smrti, měli zejména děti bez náboženského vyznání: „*Mě vlastně zajímá, co je to potom, že já mám nějakou představu, o čem teď mluvím, co je potom, ale jestli je to pravda, jestli je tam nebe nebo peklo nebo jestli se hnedka znovu rodí*“ (Dítě č. 8, 11 let).

O to, jak to vypadá v nebi, se zajímaly děti římskokatolického vyznání: „*No, mě právě nejvíc zajímá, jestli jakože fakt to nebe je. Jakože věřím, že je, ale nevím, nemám to nějak dokázané teda. To mně strašně zajímá, jestli to vypadá, jak si představuju nebo to vypadá úplně jinak*“ (Dítě č. 6, 12 let). Dítě č. 2 (6 let) zase zajímalo, jestli v nebi potká své blízké zemřelé: „*Že tam uvidím mého dědečka.*“

Děti by taky chtěly znát (byť ne v takové míře) odpověď na otázku, jak smrt vypadá, jak ji člověk prožívá nebo jak vypadají lidé v nebi.

7.13.3 Dualistický přístup

S komponentou *irreversibility* (nevratnosti) smrti se pojilo téma dualistického přístupu ke smrti, resp. přetrvávání lidské existence například v podobě duše v posmrtném životě. Je zajímavé, že tato komponenta byla nejčastěji spojována se spirituálním kontextem, tedy s tím, že lidé ožijí opět v nebi: „*Jo, jasné, však v nebi sa, jak kdyby... Ty zemřeš, ale v nebi furt žiješ*“ (Dítě č. 4, 10 let). Znovuožití v nebi bylo typické pro děti z římskokatolických rodin, kdežto děti z rodin bez náboženského vyznání častěji uplatňovaly myšlenku na reinkarnaci. Podle nich tedy mrtvý člověk nemůže znovu ožít ve svém původním těle, ale v těle novém: „*No, já nad tím celkem často jako přemýšlím, ale já si myslím, že jo,*

že třeba přemýšlím, co bych byla v minulým životě, že mám takovej život, jakej mám, ale jako myslím si, že jo“ (Dítě č. 8, 11 let). Dítě č. 7 (8 let) dodává: „Když někdo zemře, půjde někam a třeba se narodí znovu.“

Zajímavé vysvětlení mělo i Dítě č. 11 (12 let): *„Jo. Jakože po nějaký době. Já si teda myslím, že vlastně mu ten život začne hned, jak umře. Protože já jsem se díval na aktuální počet obyvatel a to úmrtí, a to narození je vlastně každou sekundu. Takže ten člověk umře a hned se narodí znovu a jede nový život. Mě to jenom tak napadlo, že jsem... Paní učitelka nám říkala aktuální počet obyvatel, tak já jsem o tom přemýšlel, jakože kolik jich umře a kolik se jich narodí za tu jednu sekundu třeba.“*

7.14 Interakce pohřeb – posmrtný život

7.14.1 Rituál

Rituál pohřbu děti často vnímaly jako mezník mezi životem zde na zemi a životem posmrtným. Dítě č. 13 (10 let) věřilo, že mrtvý člověk, resp. jeho duše, je stále na pohřbu přítomna: *„...ale vlastně mě to ani moc nevadí, protože ten dotyčný se jako může dívat ze shora.“* Podle většiny dětí se během pohřbu s dotyčným loučíme a vyprovázíme ho na cestu do posmrtného života: *„Je to vlastně oslava na tu jeho cestu smrti“ (Dítě č. 13, 10 let).*

Během rozhovoru se také Dítě č. 4 (10 let) římskokatolické vyznání vyjádřilo k možnému příslibu o opětovném setkání s mrtvým v posmrtném životě (v nebi), který je na pohřbu věnován všem truchlícím: *„Protože třeba ten člověk, který má ten pohřeb, tak potom jak kdyby... Že někdy je tam napsané někde, že většinu to tam bývá: „Nesmutněte, uvidíme se tam.“ Nebo prostě „nebuďte smutní, já se na vás nezlobím, že jsem odešel nebo že se budete radovat a tak, nebuďte kvůli mně smutní“ nebo něco takého.“*

Pohřeb může mít dle některých dětí potenciální vliv na podobu posmrtného života člověka: *„Tož hlavně, že se tam odpustí všechny hříchy, že lidi, když jim někdo ublížil, tak jim odpustil.“ (Dítě č. 6, 12 let).*

8 Výsledky analýzy kreseb a pozorování

8.1 Analýza kreseb

Analýza kreseb sloužila jako doplňková metoda k zakotvené teorii. Pro analýzu byly jako předlohy stanoveny práce již zmíněné Bočkové (2015), Bonoti et al. (2013), Tamm & Granqvist (1995) a Žaloudíkové (2016). Dle Tamm a Granqvist (1995, 209) byly pro tuto analýzu stanoveny 3 hlavní kategorie. Kategorie měly celkem 8 subkategorií, při jejichž tvorbě jsem vycházela právě z Tamm a Granqvist (tamtéž) a Žaloudíkové (2016, 53):

A. Biologický koncept

1. Násilná smrt – např. nehoda, neštěstí
2. Stav smrti – např. mrtvý člověk, rakev, hrob
3. Okamžik smrti

B. Metafyzický koncept

4. Symboly smrti – náboženské, religiózní, kulturní, osobní symboly – např. kříže, svíčky
5. Personifikace – antropomorfizace smrtky, polidšťování – např. smrtka, kostlivec
6. Pohled na nebe/peklo

C. Psychologický koncept

7. Smutek – např. smutek, strach
8. Prázdnota – např. černé, šedé pole, tma, prázdnota

Subkategorie sloužily jako pomocné vodítko pro tvorbu hlavních kategorií, proto je ve výsledkové Tabulce č. 4 již neuvádím. Žaloudíková (2016) rovněž využila kategorii *Neadekvátní kresby*, tu však tento výzkum nezachytil, proto byla nakonec vynechána. Dle návodu a inspirace z těchto studií byla následně provedena analýza všech kreseb. Výsledky byly následující:

Tabulka č. 4: Kategorizace participantů dle kategorií analýzy kreseb

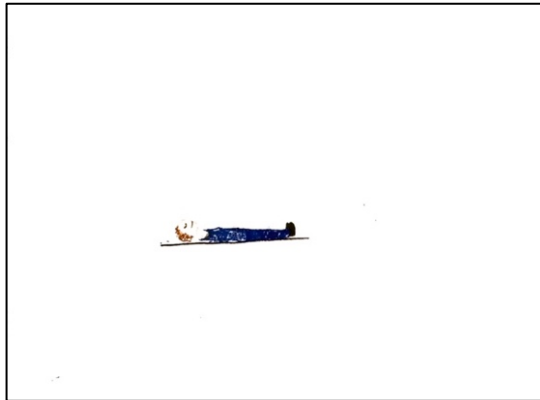
BIOLOGICKÝ KONCEPT	METAFYZICKÝ KONCEPT	PSYCHOLOGICKÝ KONCEPT
Dítě č. 1 (6 let)	Dítě č. 3 (7 let)	Dítě č. 3 (7 let)
Dítě č. 2 (6 let)	Dítě č. 4 (10 let)	Dítě č. 5 (11 let)
Dítě č. 3 (7 let)	Dítě č. 5 (11 let)	
Dítě č. 6 (12 let)	Dítě č. 6 (12 let)	
Dítě č. 7 (8 let)	Dítě č. 9 (12 let)	
Dítě č. 8 (11 let)	Dítě č. 11 (12 let)	
Dítě č. 10 (12 let)	Dítě č. 12 (7 let)	
Dítě č. 12 (7 let)	Dítě č. 13 (10 let)	
Dítě č. 13 (10 let)		

Z Tabulky č. 4 vyplývá, že se v dětských kresbách nejvíce objevovala kategorie **biologického konceptu smrti** (N = 9), následně kategorie **metafyzického konceptu smrti** (N = 8). Kategorie **psychologického konceptu smrti** byla zastoupena nejméně (N = 2). Z Tabulky č. 4 je navíc patrné že v několika kresbách participantů bylo nalezeno více kategorií, konkrétně se jednalo o kresby Děti č. 3, 5, 6, 12 a 13 (viz barevné označení).

Biologický koncept smrti znázornily děti ve věkovém rozmezí 7-12 let, tato kategorie však nejvíce obsahovala kresby nejmladších dětí ve věku 6-8 let. Metafyzický koncept smrti znázornily děti ve věkovém rozmezí 7-12 let, mezi tímto zastoupením však nejvíce dominovalo věkové rozmezí 10-12 let. Kresby s psychologickým konceptem smrti nakreslily děti ve věku 7 a 11 let.

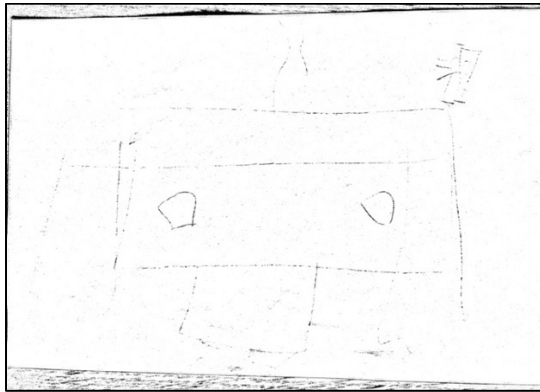
Pro představu uvádím několik ukázek kreseb pro každou z výše zmíněných kategorií. Zbytek kreseb je k nahlédnutí v Příloze č. 7.

Kresba Dítěte č. 10 (12 let)

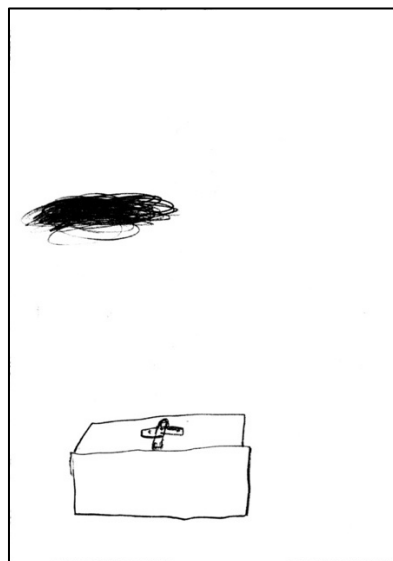
Biologický koncept smrti – Mrtvý člověk

Kresba Dítěte č. 4 (10 let)

Metafyzický koncept smrti – Nebe (hrad)

Kresba Dítěte č. 3 (7 let)

Psychologický koncept smrti – Tma

8.2 Pozorování

Metoda pozorování byla aplikována pro zajištění bezpečného a eticky korektního průběhu rozhovorů, ale i získání případných rozšiřujících poznatků o tom, jak děti vnímají složité téma smrti.

Děti byly velmi ochotné ke spolupráci, byť ještě před počátkem rozhovoru jsem u některých zaznamenala stud či obavy z tématu smrti, o kterém je už zpravidla předem informovali rodiče. Má zkušenost byla taková, že jakmile jsme se dostali k zadání kresby smrti, stud i nejistota opadly.

Nejmladší děti (6-8 let) odpovídaly na otázky stručněji a konkrétněji než děti starší. Odpovědi dětí ve věku 10-12 let byly rozsáhlejší a v některých případech více založené na symbolice a abstraktním myšlení. Velmi mě zaujalo, že se některé děti během rozhovoru ptaly i na mé názory a projevily o téma smrti zájem.

Během výzkumu nebyly zaznamenány žádné alarmující či nebezpečné situace, všechny rozhovory tak mohly být řádně dokončeny a ani jeden z nich nebyl přerušen. Po ukončení rozhovoru děti odpověděly, že se cítí v pořádku.

9 Zodpovězení výzkumných otázek

VO č. 1: Jaké jsou představy dětí o smrti?

Děti si smrt zpravidla představují jako akt smrti nebo proces umírání. Pouze jedno dítě smrt personifikuje do podoby průhledné osoby. Podoba smrti je jasně zřetelná na dětských kresbách, kde je nejčastěji zastoupen biologický, následně metafyzický a nejméně psychologický koncept smrti. V kresbách se objevují mrtví lidé, rakve, hroby, tma či již zmíněný akt smrti jako například autonehoda nebo scéna z filmu, kde člověk umírá. U některých dětí z rodin praktikujících římskokatolické vyznání dominují kresby nebe a pekla. Děti si k popisu smrti pomáhají například využitím barev, kde nejvíce dominuje černá. Černá barva symbolizuje smutek, objevuje se však i kombinace černo-bílé, kde bílá barva představuje slávu v nebeském království.

Do dětských představ smrti se mimo jiné promítá dětské vnímání základních komponent smrti. Celkem 11 dětí předpokládá, že smrt je ireverzibilní, tedy nevratná. Na druhou stranu zde na základě náboženského vyznání dítěte převažuje předpoklad, že přestože člověk zemře, ožívá opět buď v posmrtném životě či v životě novém (tzv. *dualistický přístup ke smrti*). Kromě jednoho dítěte (6 let) děti chápou smrt jako zástavu tělesných funkcí. Mentální zástavu funkcí však děti římskokatolického vyznání nezmiňují pro život v posmrtném životě. Komponentu *nevyhnutelnosti* nevykazují pouze děti ve věkovém rozmezí 7-8 let. Tyto děti předpokládají, že může zemřít vše kromě rostliny či podle jejich slov „*miminka*“. Děti stejné věkové kategorie velmi podobně vnímají komponentu *univerzality*, kdy jsou toho názoru, že nemůže zemřít „*miminka*“ nebo želva. Děti definují smrt na základě možných příčin úmrtí, nejčastěji jde o stáří, nemoc či nešťastnou náhodu. Nejmladší děti výzkumného souboru (6 let) jako hlavní příčinu uvádějí zabití. Komponenta *příčinnosti* byla u všech dětí rozvinutá. Komponenta *pokračování života mimo tělo* byla kromě jednoho dítěte naplněna u všech participantů. Odlišnosti mezi vnímáním této komponenty vysvětluje následující otázka.

VO č. 2: Jaké jsou představy dětí o posmrtném životě?

Děti z rodin praktikujících římskokatolické vyznání si posmrtný život představují v podobě nebe, pekla, případně očiště. Děti popisují, že do těchto míst putuje lidská duše, která se odděluje od mrtvého těla. Podle dětí je to právě naše pozemské chování, které určuje, kam bude duše po smrti směřovat. Nebe je popisováno jako místo, kde dochází k setkání s Bohem, Ježíšem Kristem, anděly a s těmi, kteří již zemřeli. Nebe pro děti

symbolizuje prostředí, kde už nejsou starosti a kde se plní všechna přání. Představy o nebi jsou často inspirovány pohádkami či Biblií. Koncept očistce zná pouze část dětí z římskokatolických rodin. Dle dětí se jedná o místo, kde se duše „*očišťuje*“ od svých hříchů před vstupem do nebe. Doba strávená v očistci je na rozdíl od nebe a pekla pouze dočasná. Peklo je v představách dětí vnímáno jako protiklad nebe, kde si hříšné duše odpykávají své hříchů. Mladší děti si v pekle představují čerty, starší například d'áblový posly.

Děti z rodin bez náboženského vyznání vnímají posmrtný život ve formě reinkarnace, na kterou navazuje nový život v novém těle. Děti pro tento proces používají termíny jako „*převtělení*“ či „*znovuzrození*“, díky čemuž se člověk může přetělit v nového člověka, zvíře, některé děti dokonce uvádějí i rostlinu. I zde má na podobu nového života vliv naše současné chování a zásluhy. Pokud člověk žije dobrý život, má naději, že i jeho budoucí život bude dobrý a naopak. Pouze jedno dítě předpokládá, že po smrti žije duše mrtvého ve vzpomínkách pozůstalých. Děti bez náboženského vyznání v nebe a peklo zpravidla nevěří. Avšak dítě, jehož matka je praktikující katolička a otec bez náboženského vyznání, věří v existenci nebe, ale i možnost reinkarnace. Do nebe se podle něj dostávají lidé, kteří jsou „*svatí*“, do pekla pak ti, kteří mají příliš mnoho hříchů. Zaznamenám byl i případ dítěte bez náboženského vyznání, které věří v nebe, peklo i reinkarnaci. Do nebe se podle něj dostávají pouze významní lidé a proměňují se v něm ve hvězdu.

Děti vnímají posmrtný život člověka podobně jako posmrtný život zvířete. Děti z římskokatolických rodin předpokládají, že zvířata jdou po smrti do nebe lidského nebo zvířecího. V jednom případě dítě tohoto vyznání předpokládá, že posmrtný život zvířete neexistuje. Děti bez náboženského vyznání věří, že se zvíře reinkarnuje stejně jako člověk.

Představa dětí o posmrtném životě člověka je zpravidla shodná s představami jejich rodičů (a to zejména u rodin praktikujících římskokatolické vyznání).

VO č. 3: Jaké pocity v dětech vyvolává téma pohřbu?

Pohřeb v dětech vyvolává smutek, který pramení zejména z úmrtí člověka a následně ze smutku okolních smutečních hostů. Děti často popisují svůj pláč nebo pláč někoho jiného. Děti se zpravidla shodují, že byt' je pohřeb smutná událost, dokáží ho zvládnout. Podle všech participantů je pohřeb důležitý, jeho význam vnímají zejména v možnosti rozloučení se s mrtvým člověkem či oslavení jeho cesty do posmrtného života. Mezi další důvody, proč děti pohřeb považují za významnou událost, patří útěcha pro pozůstalé či možnost naposledy mrtvému sdělit, co jsme již nestihli. Stejně tak zde

dochází ke vzájemnému odpuštění. Děti své myšlenky často doplňovaly svými vlastními zážitky z pohřbů, které probíhaly jak v kostele, v krematoriu, tak i na louce v podobě rozptýlení popelu.

VO č. 4: Jaký je názor dětí na přítomnost dětí na pohřbu?

Přítomnost dětí na pohřbu je důležitá jak pro děti z rodin praktikujících římskokatolické vyznání, tak i pro děti z rodin bez náboženského vyznání. Jako klíčový faktor však děti uvádějí věk dítěte, jeho emoční stabilitu a následně jeho vztah k zemřelému člověku. Pokud je dítě dostatečně staré, aby dokázalo vnímat význam pohřbu, pokud je emočně stabilní a pokud si byl se zemřelým blízký, mělo by se podle názorů dětí pohřbu zúčastnit. Ve výzkumu byl zaznamenán i jeden případ dítěte, které projevilo lítost kvůli nepřítomnosti na pohřbu blízké osoby.

VO č. 5: Jak se liší pojetí smrti u dětí z rodin praktikujících římskokatolické vyznání od dětí z rodin bez náboženského vyznání?

Pojetí smrti u dětí z rodin praktikujících římskokatolické vyznání a dětí z rodin bez náboženského vyznání se liší zejména v představě posmrtného života. Děti z rodin praktikujících římskokatolické vyznání ho vnímají v podobě nebe, pekla a případně očiště. Tento posmrtný život je dětmi vnímán jako nekonečný, s výjimkou očiště, kde je mrtvý pouze do té doby, než odčiní své pozemské hříchy. Na druhou stranu většina dětí z rodin bez náboženského vyznání vnímá posmrtný život jako dočasný, než dojde k reinkarnaci do nového lidského těla, zvířecího těla či rostliny. Speciální případ činí dítě z rodiny různého vyznání (viz výše), které věří v existenci nebe, pekla, ale i reinkarnace. Stejně tak jako jedno z dětí z rodiny bez náboženského vyznání. Děti obou náboženských skupin vnímají posmrtný život zvířete podobně jako posmrtný život člověka.

Děti se rovněž liší v přístupu ke smrti. Několik dětí z rodin římskokatolického vyznání vnímá smrt jako způsob, jak se znovu setkat s mrtvými či s Bohem a Ježíšem Kristem. Smrt tedy považují za smutnou událost, avšak v posmrtném životě vidí naději věčného života se svými nejbližšími. Děti z rodin bez náboženského vyznání si také spojují smrt se smutkem, avšak věří, že se na svět opět navrátí, byť v jiném těle. Další rozdíl mezi těmito skupinami dětí je ten, že děti z římskokatolických rodin považují lidskou existenci konkrétního člověka za stále trvající i v posmrtném životě. V nebi můžeme mít jak lidskou podobu, tak podobu duše. Podle dětí z rodin bez náboženského vyznání lidská existence končí v minulém životě a rodí se nová v životě budoucím. Duše člověka je zde stále zachovaná, avšak mění se jeho

tělesné i mentální charakteristiky. Na rozdíl od člověka v nebi si s sebou člověk v novém životě nenese žádné vzpomínky ze života minulého.

VO č. 6: Jak děti komunikují se svými rodiči a svými blízkými o smrti?

Děti se svými rodiči o tématu smrti komunikují minimálně. Pouze ve dvou případech děti z rodin bez náboženského vyznání odpověděly, že k této komunikaci dochází, avšak pouze za určitých okolností. Mezi ně patří výskyt úmrtí v blízkosti rodiny nebo případ, kdy se děti chtějí zeptat na konkrétní otázku týkající se smrti. Děti uvádí, že rodiče jim následně tuto otázku vždy zodpoví. Děti rovněž uvedly, že více než o smrti se s rodiči baví o posmrtném životě.

Mezi hlavní důvody, proč děti nekomunikují se svými rodiči o smrti, participanti uvádějí strach z toho, jak by rodiče na téma smrti zareagovali. Vyskytl se však i názor, že smrt není zábavné téma ke komunikaci.

Kromě svých rodičů děti z rodin bez náboženského vyznání zmiňují komunikaci na toto téma například s babičkou, se kterou však nesdílí stejný názor na posmrtný život. Několik dětí z rodin římskokatolického vyznání o smrti komunikují se svými spolužáky stejného vyznání nebo v rámci výuky náboženství, kde je však opět spíše diskutován posmrtný život než smrt jako taková. Několik dětí se s tématem smrti seznamuje prostřednictvím Bible. V rámci tématu komunikace děti uvedly, že je na problematice smrti nejvíce zajímavá, co se stane po smrti a jestli jsou jejich představy o posmrtném životě pravdivé.

10 Diskuze

Před stanovením závěrů výzkumu zaměřeného na pojetí smrti u dětí v rodinách praktikujících římskokatolické vyznání a v rodinách bez náboženského vyznání je třeba se zamyslet nad klíčovými faktory, které ovlivnily celý proces výzkumu. Kapitola pojednává a zejména diskutuje nad zvoleným výzkumným souborem a metodami. Dále se detailně zamýšlí nad výsledky výzkumu a dává je do souvislostí s již provedenými výzkumy. V neposlední řadě si klade za cíl poukázat na možné využití výsledků tohoto výzkumu pro další účely, ať už na osobní či výzkumné rovině.

10.1 Výzkumný soubor

Vybraný výzkumný soubor poskytuje výrazný impulz pro diskuzi hned z několika důvodů. Zaměření tématu se týká problematiky smrti, což je bezesporu téma citlivé, tabuizované a v mnohých případech vyvolávající strach (Halík, 2006; Kübler-Rossová, 2015; Kupka, 2014). Dle Stalfelt (2016) téma smrti není jednoduché ani pro dospělé, natož pro děti. Avšak byly to právě děti, které tvořily výzkumný soubor mého výzkumu.

Zedníková (2015) ve své práci o komunikaci rodičů s dětmi o smrti popisuje obtížnost získání kladných odpovědí rodičů k zapojení do výzkumu. Při realizaci výzkumu pro svou bakalářskou práci jsem naštěstí takovou zkušenost neměla a všichni oslovení rodiče po získání dostatečných informací reagovali souhlasně (Vaculová, 2019).

Nyní jsem však byla v jiné situaci. Oslovovala jsem sice rodiče, ale šlo právě o jejich děti, které měly být zapojeny do výzkumu. Po zkušenosti s předchozím výzkumem jsem si byla ještě více vědoma, co téma smrti v lidech může vyvolávat. Proto jsem připravila dopis pro rodiče s podstatnými informacemi, strukturu rozhovoru k nahlédnutí a byla jsem otevřena rodičům pro případné dotazy či připomínky. Zároveň pro mě bylo podstatné, aby i oni porozuměli důležitosti tohoto tématu. Při oslovování rodičů jsem se setkala pouze s jednou zápornou odpovědí, což (vzhledem k tématu) považuji za úspěch. Domnívám se, že důvodem téměř bezproblémového přijetí rodičů mohl být fakt, že jsem se zpočátku snažila oslovit okruh mých známých, kteří mi s hledáním pomohli. Rovněž jsem oslovila 2 rodiny, které byly součástí mého minulého výzkumu, díky čemuž mohli rodiče predikovat, že stejně jako minule, i zde bude průběh výzkumu v pořádku.

Zvolené podmínky pro zařazení do výzkumu jsem vnímala jako klíčové. **Věkové rozmezí** 6-12 let bylo sice rozsáhle, avšak odůvodněné teoriemi či předchozími studii na téma smrti (Fadul, 2007; Loučka, 2009; Nagy, 1948; Speece & Brent, 1984;

1992; Vaculová, 2019; Žaloudíková, 2016). I přesto zvolené věkové rozmezí přineslo několik podnětů, které ovlivnily realizaci rozhovoru. Otázky rozhovoru byly formulovány tak, aby byly pochopitelné a co nejjednodušší. Předpokládala jsem však, že podoba rozhovoru bude vypadat jinak u šestiletého dítěte a jinak u dítěte dvanáctiletého. V tomto předpokladu mě utvrdila pilotní studie, jejíž nepostradatelnost jsem si opět uvědomila.

Pilotní studie byla z výše uvedeného důvodu realizována právě s nejmladším (6 let) a následně nejstarším (12 let) participantem. Podoba rozhovoru se lišila zejména v kladení otázek. U mladších dětí (6-8 let) jsem používala jednodušší slovní zásobu, snažila se vyvarovat cizích slov a v případě potřeby jsem potenciálně nesrozumitelné pojmy dětem vysvětlovala. U těchto dětí byly odpovědi spíše stručné, ale o to konkrétnější. Tento fakt může souviset s názorem Koochera (1973), podle kterého jsou odpovědi dětí o to konkrétnější, čím menší jsou jejich zkušenosti se smrtí. Na druhou stranu starší děti ve věkovém rozmezí 10-12 let nebylo zapotřebí podporovat k odpovědi či jim vysvětlovat pojmy. Děti této skupinové kategorie často odpovídaly rozsáhle a na základě abstraktního či symbolického uvažování. Významný rozvoj tohoto uvažování je právě pro tento věk typický (Piaget & Inhelder, 2014; Žaloudíková, 2016). Dále je třeba podotknout, že ačkoliv je pro mnohé téma smrti neslučitelné s dětmi, je potřeba si uvědomit, že právě ony o ní často přemýšlí a mohou je zajímat různé otázky (Loučka, 2009). Stejný poznatek přinesl i tento výzkum: „*No, já nad tím celkem často jako přemýšlím, ale já si myslím, že jo, že třeba přemýšlím, co bych byla v minulým životě, že mám takovej život, jakej mám, ale jako myslím si, že jo*“ (Dítě č. 8, 11 let).

Vzhledem k zaměření této diplomové práce bylo další klíčovou podmínkou **náboženské vyznání rodiny dítěte**. Toto vyznání bylo zjištěno nejprve na základě komunikace s rodiči a potvrzeno v dotazníku pro rodiče. Otázkou však zůstalo, jestli samy děti tuto víru od rodičů přebírají. Odpověď na tuto otázku jsem se pokusila zjistit prostřednictvím téhož dotazníku, kde jsem se rodičů ptala, zda své děti vychovávají v tom vyznání, které sami praktikují. Všichni rodiče na tuto otázku odpověděli kladně. Společné vyznání dětí a jejich rodičů vykazovaly i následné odpovědi dětí v rozhovorech. Zajímavým úkazem však byly dvě děti, kde jeden z rodičů byl praktikující katolík a druhý z rodičů bez náboženského vyznání. Tento fakt nebyl předem naplánovaný a zpočátku se neslučoval s kritérii výběru. Zvažovala jsem jejich vyřazení, avšak rozhovory obou dětí byly natolik zajímavé, že byly ve výzkumu ponechány.

Stejně tak jako v bakalářském výzkumu, i zde jsem zvažovala zkušenost dítěte se smrtí jako podmínku zařazení do výzkumu, a to zejména na základě inspirace z již provedených

výzkumů (Bonoti et al., 2013; Hunter & Smith, 2008; Koocher, 1973; Loučka & Vančura, 2011; Loučka, 2007). Původní záměr byl vybrat pouze ty děti, které měly zkušenost buď se smrtí zvířete nebo se smrtí člověka. Po následné úvaze jsem však dospěla k závěru, že problematika zkušenosti se smrtí nebude pro výzkum natolik stěžejní, aby 2 děti, které tuto zkušenost nemají, byly vyřazeny z výzkumu. K tomuto rozhodnutí přispěla i pandemická situace, která mi neumožnila oslovit další participanty, kteří by tuto zkušenost měli. Přítomnost dvou dětí bez zkušenosti se smrtí se ve finále ukázala jako přínosná v tom, že odkryla jiný úhel pohledu například na problematiku pohřbu, i když její děti zatím naživo nezažily.

10.2 Použité metody

Výběr metod pro realizaci rozhovoru byl naprosto zásadní. Proto mu předcházelo prostudování dostatečného množství zdrojů, abych se ujistila, že tento výběr je zcela správný. Všechny použité metody závěrem hodnotím jako vyhovující. Pozitivně rovněž hodnotím zkušenosti z bakalářského výzkumu (Vaculová, 2019), ve kterém se výběr metod se současným ve velké míře shodoval. To mi umožnilo uplatnit již dříve nabyté zkušenosti a poučit se z dříve provedených chyb.

Zvolený **kvalitativní výzkum** zvítězil nad kvantitativním výzkumem zejména proto, že mým cílem bylo získat co nejvíce detailních informací a zároveň hlubší proniknutí do nitra samotného tématu smrti. Je to právě kvalitativní výzkum, jenž tyto kroky umožňuje (Hendl, 2016; Miovský, 2006; Strauss a Corbinová, 1999; Vaculová, 2019). Přihlédneme-li navíc k citlivosti tabuizovaného tématu smrti (Bowie, 2004; Halík, 2006; Kübler-Rossová, 2015), shledala jsem kvalitativní metody jako nejvíce vyhovující.

Výběr participantů proběhl prostřednictvím metody (prostého) záměrného výběru a metody sněhové koule. Záměrný výběr mi umožnil cílené zaměření na klíčové podmínky zařazení do výběru. Pro realizaci kvalitativního výzkumu bylo důležité zajistit důvěrné, otevřené prostředí. K tomu mi mimo jiné dopomohly právě tyto metody. Participanty jsem vyhledávala zejména prostřednictvím rodin, se kterými jsem již v minulosti přišla do kontaktu. Chtěla jsem tak zamezit nejistotě logicky plynoucí z přítomnosti neznámého výzkumníka. Bohužel se mi však nepodařilo tímto způsobem najít dostatečný počet rodin. Proto jsem využila metody sněhové koule, díky které jsem dokázala najít dostatek rodin na doporučení mých známých. Takový postup mi nejen umožnil zajištění dostatečného

počtu participantů, ale i jistý způsob „zaručení se“ za důvěryhodnost mé osoby jako výzkumníka.

Na rozdíl od bakalářského výzkumu (Vaculová, 2019) jsem nyní zvolila více **metod sběru dat**, kterými byly polostrukturovaný rozhovor, metoda kresby, pozorování a dotazník pro rodiče. Učinila jsem tak z toho důvodu, abych docílila triangulace dat. K triangulaci dat mě inspiroval Miovský (2006) stejně tak jako výzkum Bočkové (2015) realizovaný na podobné téma. Miovský (2006) je toho názoru, že čím jsou sesbíraná data bohatší, tím bohatší je následně jejich samotná analýza. K výběru více metod sběru dat mě navíc přivedla obava z nemožnosti předpovídat, nakolik budou rozhovory s dětmi obsahově dostačující. Proto jsem do sběru dat zařadila i další metody, abych docílila co možná nejvyššího množství informací a zároveň saturace dat. Po provedení všech rozhovorů jsem mohla konstatovat, že se informace stále více opakují. Je však na místě položit si otázku, zda vnímaná saturace dat nebyla způsobena rozdělením participantů do dvou skupin dle náboženského vyznání.

Polostrukturovaný rozhovor mi umožnil udržet strukturu a směr předem daných okruhů. Zároveň však díky jeho otevřenosti dokázal objevit témata, která zpočátku do výzkumu zařazena nebyla – šlo například o téma vlivu výuky náboženství na dětské pojetí smrti. V bakalářském výzkumu (Vaculová, 2019) jsem si uvědomila pochybení občasného kladení návodných otázek. Otázek tohoto typu jsem se nyní snažila o to víc vyvarovat. Komunikace s dětmi však byla jiná než s dospělými a jak již bylo řečeno výše, pro mladší participanty bylo občas zapotřebí otázky víc rozvádět a povzbuzovat je k odpovědi. Pokud se tedy typ návodných otázek objevil, byl použit pro povzbuzení dítěte, nikoliv pro získání chtěné odpovědi.

Kresby dětí přinesly další potřebné informace pro zjištění dětského pojetí smrti, zejména co se týče její podoby. Kresba, stejně tak jako pozorování a dotazník pro rodiče, fungovaly jako doplňující metody k polostrukturovanému rozhovoru (viz výše). I přesto, že byly výsledky analýzy kreseb pro výzkum velmi obohacující, bylo právě při jejich analýze zaznamenáno pochybení z mé strany výzkumníka, které je více rozebíráno v podkapitole o limitech výzkumu (viz podkapitola č. 10.4).

Využití dotazníku pro rodiče rovněž hodnotím velmi pozitivně z důvodu potvrzení náboženského vyznání rodičů, stejně tak jako výchovy dětí v tomto vyznání. Dále mi dotazník pomohl k potvrzení pravdivosti určitých informací získaných z rozhovoru. Dotazník rovněž zjišťoval, zda děti sdílejí se svými rodiči stejnou představu posmrtného života.

S **metodou analýzy dat**, tedy s metodou zakotvené teorie, jsem měla velmi dobré zkušenosti již z bakalářského výzkumu (Vaculová, 2019). Vzhledem k podobnému designu a nabitých zkušeností z minulosti jsem se ji rozhodla využít i pro magisterský výzkum. Zakotvená teorie se mi opět osvědčila jako dobrý nástroj, který umožňuje nahlédnout do nitra zkoumané problematiky, prozkoumat jej z vícero úhlů a nakonec si vybrat pouze ta nejzásadnější a nejprínosnější témata (Řiháček et al., 2013; Strauss a Corbinová, 1999). Velmi přínosně rovněž hodnotím program *Atlas.ti 9*, jenž byl velkým pomocníkem v procesu analýzy dat.

10.3 Interpretace výsledků

Děti si smrt představují v podobě aktu smrti nebo procesu umírání. Pouze jedno dítě (12 let) smrt personifikovalo do podoby postavy. Toto zjištění je v rozporu s přelomovým dílem Nagy (1948), která na základě svého výzkumu usuzuje, že děti ve věku 5-9 let smrt personifikují. Avšak žádné z dětí mého výzkumu ve věku 5-9 let smrt nepersonifikovalo. Tento výsledek rovněž neodpovídá závěrům Žaloudíkové (2016), která ve své studii pozorovala personifikaci u 10 dětí, a to ve všech věkových kategoriích kromě 3-4 let. Výsledek mého výzkumu však potvrdil závěr studie Koochera (1973) o nepřítomnosti personifikace u dětí ve věku 5-9 let. Tamm a Granqvist (1995) za důvod těchto odlišností pokládají jiné kulturní podmínky.

V kresbách byl nejvíce zastoupen *biologický*, následně *metafyzický* a nejméně *psychologický koncept smrti*. Toto zjištění je shodné se závěry Bonoti et al. (2013) a Yanga a Chena (2002), kteří ze svých výzkumů zjistili nejčastější zastoupení biologického a metafyzického konceptu. Psychologický koncept smrti byl i zde zastoupen nejméně. Uvedené výsledky jsou však v rozporu s výzkumem Tamm a Granqvist (1995), kteří jako nejčastěji zastoupený koncept zjistili metafyzický koncept smrti. Na druhou stranu je však třeba podotknout, že v mém výzkumu byl rozdíl mezi zastoupením biologického a metafyzického konceptu zcela minimální. Navíc pro výše srovnávané výzkumy byla metoda kresby zcela zásadní, jejich výzkumné soubory rovněž obsahovaly větší množství dětí (viz podkapitola 1.2). V mém výzkumu byla metoda kresby pouze doplňková, výzkumný soubor podstatně menší, proto je toto srovnání uvedeno spíše pro zajímavost.

Nejvíce zastoupený biologický koncept smrti nejčastěji obsahoval kresbu mrtvé postavy, tento výsledek je shodný s prací Bočkové (2015), jejíž výzkumný soubor měl stejný

počet participantů jako tento výzkum, její práce se však zabývala dětmi převážně předškolního věku, avšak věk okolo 6 let byl pro nás shodný.

V kresbách zde předkládaného výzkumu se často objevovaly náboženské symboly smrti, což se opět shodovalo s výzkumem Žaloudíkové (2016) či Bonoti et al. (2013). Z mých výsledků plyne, že tento prvek byl zastoupen převážně u dětí z rodin římskokatolického vyznání.

Z historicky prvního přelomového výzkumu, který se zabývá právě dětskou kresbou s tematikou smrti, vyplynulo, že děti věku 5-12 let si smrt nejčastěji pojí s násilným charakterem (Schilder & Wechsler, 1934, in Tamm & Granqvist, 1995). Násilný charakter se několikrát objevil i v mém výzkumu, a to konkrétně v podobě autonehody (Dítě č. 13, 10 let) nebo zabití šípem (Dítě č. 2, 6 let). Rozhodně však tento motiv nepředstavoval většinu.

Mimo kresbu se motiv násilné smrti objevoval i u komponenty *příčinnosti*, a to především v podobě (blíže nespecifikované) nehody, zabití či sebevraždy. Tento výsledek je shodný s výsledky Žaloudíkové (2016), která uvádí, že násilná příčina smrti se objevuje napříč věkovými kategoriemi od 3-10 let. V mém případě se rovněž násilnost smrti objevovala napříč věkovými kategoriemi. Téma zabití však bylo nejvíce obsaženo u nejmladších dětí (6 let). Shodně s výzkumem Žaloudíkové (2016) byla komponenta *příčinnosti* u všech dětí naplněna.

Thorová (2015) předpokládá, že děti na přelomu 6-7 let jsou schopny chápat komponentu *ireverzibility*. Nejmladší děti (6 let) mého výzkumného souboru tuto komponentu naplňují. Komponenta *ireverzibility* smrti byla však nejvíce komplikovanou komponentou zejména z toho důvodu, že většina dětí sice předpovídala definitivnost úmrtí člověka, avšak zároveň předpokládala pokračování jeho existence v posmrtném životě (nebe, peklo, očistec) nebo převtělení jeho duše do nového těla v novém životě na zemi. Tento výsledek potvrzuje tvrzení Hopkins (2014), která tento jev nazývá a vysvětluje jako *dualistický přístup ke smrti*. Pojetí tohoto typu ve svém výzkumu zjišťuje i Žaloudíková (2016). Autorka spojuje dualistický přístup s dětskými představami mrtvého, který sní nebo myslí. V mém výzkumu se však motiv mrtvého, který sní, neobjevil. Objevil se však motiv mrtvého, který na pozůstalé dává pozor, dá se tedy předpokládat, že rovněž myslí. Lidé (duše) jsou v nebi schopní myslet, avšak zde dětmi již nejsou považováni za mrtvé, ale zmrtvýchvstalé.

S problematikou dualistického přístupu ke smrti souvisí komponenta *nefunkčnosti*, kterou jsem dle Žaloudíkové (2016) rozdělila na *zástavu fyzických funkcí* a *zástavu*

mentálních funkcí. Podle Speece a Brenta (1992) komponenta *nefunkčnosti* dozrává kvůli vysokým nárokům na kognitivní vývoj až později. Slaughter a Griffiths (2007) jsou toho názoru, že *nefunkčnost* dozrává až jako předposlední, tedy před komponentou *příčinnosti*. Komponenta *fyzické nefunkčnosti* byla naplněna u všech dětí mého výzkumného souboru. *Mentální nefunkčnost* se opět pojila s dualistickým přístupem ke smrti, na který odkazuje Hopkins (2014) či Žaloudíková (2016).

Po důkladném zvážení byla dětem z mého výzkumu, které měly dualistické pojetí smrti, komponenta *ireverzibility* nakonec uznána.

Komponentu *nevyhnutelnosti* a *univerzality* nenaplněly pouze děti ve věku 6-8 let. Toto zjištění se neshoduje s výzkumem Speece a Brenta (1992), kteří zralou komponentu *univerzality* zjistili už u převážné většiny dětí předškolního věku. Nutno podotknout, že jedno z nejmladších dětí (6 let) mělo vyspělou právě i komponentu *univerzality* a *nevyhnutelnosti*, další šestileté dítě však nikoliv. Dítě, které mělo tyto komponenty vyztřelé, bylo o několik měsíců starší. Démuthová (2012) upozorňuje na velmi důležitou informaci, a to že dětské pojetí smrti je velmi individuální a ovlivněné různými faktory, což dokazují i další výzkumy zaměřené na faktory ovlivňující dětské pojetí smrti (Bonoti et al., 2013, Loučka, 2009; Mahon, 1999).

Pojetí posmrtného života se lišilo dle náboženského vyznání. Tento výzkum tak potvrdil názor, že religiozita patří mezi faktory ovlivňující dětské pojetí smrti (Hopkins, 2014; Speece & Brent, 1992; Winka & Scotta, 2005; Žaloudíkové, 2016). Výsledky výzkumu se rovněž shodují s předpokladem Anthony a Bhana (1988-1989), kteří předpokládají, že spirituální akcent ve výchově dítěte má vliv na vyvinutější pojetí posmrtného života, a tedy i komponenty *pokračování života mimo tělo*. Pojetí posmrtného života bylo u dětí z rodin římskokatolického vyznání velmi rozmanité. Zajímavé však je, že tomu tak zpravila bylo i u dětí z rodin bez náboženského vyznání, kde spirituální akcent ve výchově zaznamenám nebyl (resp. nebyl zmíněn ani dětmi ani rodiči v dotazníku pro rodiče).

Děti si s tématem smrti a pohřbu spojují smutek. Pocity smutku u dětí zmiňuje i Loučka (2009) a Říčan (2014). Zajímavým zjištěním bylo, že všechny děti označily událost pohřbu za důležitou, stejně tak jako svou přítomnost na ní. Tento závěr přinesl i výzkum Faro (2018), ze kterého plyne, že účast dětí na pohřbu je zcela podstatná. Se stejným názorem se ztotožňuje i Kübler-Rossová (2003; 2015), která mimo jiné mluví o tendenci vyčleňovat děti z problematiky smrti. O nepřítomnosti na pohřbu (z důvodu nemoci) se zmínilo i jedno z dětí tohoto výzkumu. Vyjádřilo lítost, že se nemohlo pohřbu zúčastnit,

avšak chápalo důvod této absence. Kübler-Rossová (2015) zmiňuje negativní vliv na děti právě v souvislosti s jejich vyčleněním z rodinného kruhu, kvůli snaze ochránit ho před tematikou smrti. Dítě č. 13 však tuto nepřítomnost mělo odůvodněnou, tudíž ji i přijalo. Z toho plyne, že pokud dítě mělo svou nepřítomnost dobře odůvodněnou a vysvětlenou, přijalo ji lépe.

Většina dětí rovněž odpověděla, že je rodiče berou na pohřeb (pokud se tedy jedná o pohřeb jim blízkého člověka). Vnímání pohřbu a přítomnosti dětí na této události z pohledu rodičů se zabýval můj bakalářský výzkum. Dle jeho výsledků drtivá většina rodičů souhlasila s přítomností dětí na pohřbu a považovala ji za klíčovou z mnoha důvodů. Jedním z důvodů byla možnost rozloučení dítěte se zemřelým (Vaculová, 2019). Tento důvod se shodoval i s nejčastěji uvedeným důvodem dětí tohoto výzkumu. Rodiče jako další důvody uváděli přijetí smrti jako přirozené součásti života či zapojení dítěte do rodinných rituálů (Vaculová, 2019).

Děti z tohoto výzkumu jako další důvody mimo rozloučení uváděly možnost být útěchou pro pozůstalé či poslední příležitost ke vzájemnému odpuštění. Děti souhlasí s přítomností dětí na pohřbu, pokud jsou dostatečně staré, emočně stabilní a pokud měly s mrtvým blízký vztah. Podmínku věku uvádějí i jejich rodiče v dotazníku pro rodiče. Je tak zajímavé vidět, jak na problematiku pohřbu a dětí nahlíží rodiče a zároveň samy děti.

Ráda bych však upozornila na zajímavý nesoulad mezi výsledky nynějšího a bakalářského výzkumu (Vaculová, 2019) a názory odborníků (McLarenová, 2016; Kübler-Rossová, 2015; Hilpern, 2013). V mých výzkumech se jak děti, tak rodiče shodli na důležitosti přítomnosti dětí na pohřbu. Nešlo však pouze o názor, rodiče skutečně své děti brali na pohřeb. Dle některých odborníků však současná společnost spíše inklinuje k vylučování dětí z události pohřbů. Přestože tak činí s dobrým úmyslem uchránit dítě, odborníci tento přístup nedoporučují (McLarenová, 2016; Kübler-Rossová, 2015; Hilpern, 2013).

S velkou vděčností jsem pozorovala, že výzkumné soubory mých obou prací dokazují, že přítomnost dítěte na pohřbu pro ně není tabu. Otázkou však zůstává, co mělo vliv na výsledky mých výzkumů navzdory nastavení současné společnosti, o které mluví například Kübler-Rossová (2015). Ve své bakalářské práci (Vaculová, 2019) jsem se zamýšlela nad možným vlivem spirituality v rodině, stejně tak jako nad skutečností, že pohřeb patří v římskokatolických rodinách mezi tradiční událost (*Katechismus katolické církve*, 1995; Halík, 2017). Avšak i rodiny bez náboženského vyznání byly tomuto tématu přístupné. Na druhou stranu je potřeba konstatovat, že výzkumný soubor vzhledem

ke kvalitativnímu designu nebyl velký, a rozhodně tedy nemůže dojít k žádnému zobecnování a už vůbec ne popírání názorů odborníků. I tak však tento výsledek působí jako nepatrná naděje a ujištění, že přítomnost dětí na pohřbu není nikterak odstrašující.

Komunikace s dětmi a jejich blízkými na téma smrti probíhala pouze ojediněle. Děti zmiňují, že k ní docházelo pouze v reakci na smrt blízkého či dotaz dítěte. Tento výsledek byl patrný i v předchozím výzkumu, avšak tam navíc někteří rodiče zmiňovali, že s dětmi mluví o smrti ještě před tím, než se s tímto tématem setkají v reálném životě (Vaculová, 2019). Tento přístup doporučuje například Kupka (2014). Z bakalářského výzkumu také vyplynulo, že rodiče s dětmi mluví o smrti častěji, než zmiňují děti tohoto výzkumu. Je však nutné dodat, že v aktuálním výzkumu byly pouze dvě stejné rodiny, které se zároveň zúčastnily výzkumu bakalářského. V těchto případech komunikaci o smrti (alespoň částečně) zmiňovali jak děti, tak i jejich rodiče (Vaculová, 2019).

Děti mimo jiné v rozhovorech zmínily, že více jak od rodičů se o smrti a posmrtném životě dozvídají ze školy či z výuky náboženství. Tento poznatek tak odkazuje na podkapitulu o výchově o smrti (viz podkapitola č. 4.3), kde autoři jako Wass (nedat.) či Plachá (2017) považují začlenění této výuky za klíčové.

Téma důležitosti komunikace s dětmi o smrti bohužel nebylo předmětem všech provedených rozhovorů. Avšak s několika (staršími) dětmi jsme se u tohoto tématu zastavily. Děti považují komunikaci za důležitou, stejně tak jako rodiče v bakalářském výzkumu (Vaculová, 2019). Tato přesvědčení se tak shodují s názory odborníků (Goldman, 2015; Kübler-Rossová, 2015; Kupka; 2014; Špaňhelová, 2007; Yalom; 2020).

10.4 Limity výzkumu

Rezervy výzkumu shledávám v nevyváženosti počtu dětí z rodin praktikujících římskokatolické vyznání a dětí z rodin bez náboženského vyznání. Původním cílem bylo získat stejný počet dětí v obou skupinách, abych tak mohla z každé z nich získat obdobný počet informací. Do výzkumu se však (nepředvídatelně) naskytla možnost zařadit 2 děti, které se nacházely na pomezí výše zmíněných skupin. Jeden rodič byl praktikující katolík, druhý bez náboženského vyznání. Pro tyto děti tak byla vyčleněna vlastní kategorie, avšak z rozhovorů následně vyplynulo, že ony samy sebe řadí k římskokatolické skupině. Tento limit výzkumu však nepovažuji za příliš zásadní. Realizace kvalitativního výzkumu si totiž neklade za cíl srovnávání či generalizování nasbíraných dat, naopak jsem se snažila o hlubší proniknutí do dílčích příběhů, aby tak mohla vzniknout nová teorie (Hendl, 2016).

Během období sběru dat jsem několikrát zrealizovala hned několik rozhovorů v jeden den. Považovala jsem za přínosné, že rozhovory tak budou co nejrychleji provedené, díky čemuž se proces výzkumu urychlí. Zpětně však tento postup hodnotím spíše negativně, a to zejména kvůli únavě ze strany výzkumníka, o které informuje například Mioviský (2006). Pro budoucí výzkumníky bych doporučila rozhovory rozložit tak, aby jejich náročnost nenavodila přílišnou únavu či kolísavou pozornost výzkumníka.

Za významný limit výzkumu považuji počet hodnotitelů při analýze kreseb. Kresby byly vyhodnocovány dle postupu Tamm & Granqvist (1995), a to pouze jedním hodnotitelem. Budoucím badatelům doporučuji k této analýze využít alespoň 2 nezávislé ale zároveň do problematiky zasvěcené hodnotitele, kteří by kresby hodnotili. Postup více hodnotitelů byl aplikován například ve výzkumu Bonoti et al. (2013) či Žaloudíkové (2016) a sledávám jej jako velmi přínosný. Absence tohoto postupu v mém výzkumu vnímám jako jeho nedostatek a poučení do budoucna.

10.5 Využití výsledků výzkumu

Výsledky výzkumu poskytují hlubší pohled do pojetí smrti u dětí z rodin praktikujících římskokatolické vyznání a z rodin bez náboženského vyznání. Mým osobním záměrem bylo upozornit na důležitost tohoto tématu prostřednictvím odpovědí na zvolené výzkumné otázky. Reagovala jsem tak na dlouhotrvající diskusi o tabuizaci tématu smrti spojenou s individualizací společnosti (Halík, 2006; Kübler-Rossová, 2015; Nešporová, 2013; Yalom, 2020).

V závěru své bakalářské práce (Vaculová, 2019) jsem si kladla za cíl do budoucna zjistit podobu dětského pojetí smrti ve dvou výše zmíněných skupinách rodin. Tento cíl jsem splnila, avšak nepodařilo se mi do výzkumu zapojit všechny děti rodičů, kteří se zapojili do mého bakalářského výzkumu. To se mi podařilo pouze u dvou rodin. Z tohoto důvodu nemohlo dojít k významnému srovnání uvedených dvou výzkumů.

I přesto však považuji tento výzkum za hodnotný zejména k poskytnutí představy o tom, jak děti nahlízejí na smrt a jak ony samy vnímají smrt a téma pohřbu. Špaňhelová (2012) totiž informuje a zároveň varuje před častými domněnkami rodičů o tom, jak by jejich dítě na téma smrti mohlo potenciálně reagovat. Tento výzkum však ukazuje, že reakce dítěte nebyla nikterak traumatizující. Výzkum naopak potvrzuje, stejně tak jako Loučka (2009), Slaughter (2005) či Yalom (2020), že se dítě tématem smrti zabývá. Velmi

doufám, že tento materiál tak pomůže mnohým rodinám jako záchytný bod pro otevření se této komunikaci.

Pro budoucí výzkum bych doporučila zahrnout do předmětu zkoumání i samotnou zkušenost dítěte se smrtí. Tento faktor byl sice u dětí zjišťován, avšak nakonec nebyl zkoumán v souvislosti s jejich pojetím. Metoda zakotvené teorie objevila další témata, která jsem (vzhledem k předem stanoveným cílům) považovala za významnější, a dala jsem jim tedy přednost.

Velmi zajímavý výzkum by se rovněž mohl týkat problematiky pojetí smrti u vážně nemocných dětí. Tuto podobu výzkumu jsem zvažovala již pro magisterskou práci, avšak vzhledem k náročnosti tématu jsem se nejprve pokusila o mapování smrti u zdravých dětí, abych získala zkušenosti pro případný budoucí výzkum s nemocnými dětmi. Domnívám se, že by výsledky takového výzkumu mohly dopomoci k získání dalších potřebných informací například pro oblast dětské paliativní péče.

11 Závěry

Cílem výzkumu bylo zjistit, jaké pojetí o smrti a pohřbu mají děti z rodin praktikujících římskokatolické vyznání a z rodin bez náboženského vyznání a zda děti komunikují se svým okolím o smrti. Pro tento cíl bylo sestaveno 6 výzkumných otázek, které přinesly následující závěry.

Smrt je v dětských představách vnímána jako náhlý akt smrti či proces umírání. Pouze v jednom případě je personifikována do podoby osoby. Dětské představy o smrti znázorňují dětské kresby. Děti si smrt nejčastěji pojí s černou barvou a smutkem. V kresbách je nejvíce zastoupen biologický, následně metafyzický a nejméně psychologický koncept smrti. Převážná většina dětí chápe základní komponenty smrti. Celkem 2 děti ze 13 nemají vyzrálou komponentu *ireverzibility*. Rozdíly byly nalezeny ve vnímání tzv. *dualistického přístupu ke smrti* u komponent *ireverzibility* a *nefunkčnosti* a v pojetí komponenty *pokračování života mimo tělo*.

Děti z rodin praktikujících římskokatolické vyznání si posmrtný život představují v podobě nebe, pekla či očiště. Nebe je vnímáno jako místo, kde nehříšná duše zemřelého žije bezstarostný věčný život v přítomnosti Boha a dalších zemřelých. Očištěc děti chápou jako předstupeň nebe, kde dochází k očištění od hříchů. Do pekla putuje ta duše, která má příliš mnoho hříchů. Je to zároveň místo, kde hříšník navždy trpí za své vážné hříchy. Podle dětí z rodin bez náboženského vyznání po smrti následuje reinkarnace, při které se duše člověka přetěluje do nového lidského, zvířecího těla či rostliny. Na nový život má rovněž vliv způsob chování v minulém životě. Ve dvou případech se objevuje společný předpoklad nebe, pekla i reinkarnace. Děti z obou skupin si představují posmrtný život zvířat podobně jako posmrtný život člověka. Představy dětí o posmrtném životě jsou zpravidla shodné s představami jejich rodičů (zejména pak u rodin praktikující římskokatolické vyznání).

Děti vnímají pohřeb jako smutnou událost, na které ony či ostatní často pláčou. I přesto je však dětmi považována za důležitou. Význam pohřbu děti vidí zejména v možnosti rozloučení, odpuštění či vyjádření podpory pozůstalým. Pohřeb je dále vnímán jako oslava cesty zemřelého do posmrtného světa.

Děti zastávají názor, že přítomnost dětí na pohřbu je důležitá. Jako podmínku účasti však uvádějí dostatečně vysoký věk dítěte, emoční stabilitu dítěte a blízký vztah se zemřelým. Všechny děti odpověděly, že za těchto podmínek by své budoucí děti na pohřeb vzaly.

Dětské pojetí smrti v souvislosti s náboženským vyznáním se liší zejména v pojetí posmrtného života. Děti z rodin římskokatolického vyznání ho vnímají v podobě nebe, pekla, případně očištění. Děti z rodin bez náboženského vyznání zejména v podobě reinkarnace. Podobné charakteristiky děti zpravidla přisuzují i posmrtnému životu zvířat. Děti z těchto dvou skupin se dále liší v přístupu ke smrti. Děti z rodin římskokatolického vyznání vnímají smrt jako naději, jak žít život věčný se svými nejbližšími. Děti z rodin bez náboženského vyznání vnímají smrt jako mezník mezi minulým a budoucím životem, kde však mají jinou tělesnou ale i mentální schránku. Lidé v nebi si tuto schránku však většinou zachovávají.

Děti zpravidla nekomunikují se svými rodiči o smrti. Vyskytlo se pouze několik případů, kdy k této komunikaci dochází, avšak pouze pokud rodina zažívá smrt někoho blízkého či v případě dotazu dítěte. V rozhovorech byla naopak zaznamenána komunikace s prarodičem, spolužáky či komunikace během výuky náboženství, ale ani zde tato komunikace nebyla příliš častá. Děti římskokatolického náboženství se o smrti často dozvídají z Bible. Děti jako jeden z důvodů uvádějí strach z reakce rodičů či nezábavnost tématu. Na tematice smrti je nejvíce zajímavá pravdivost jejich představ posmrtného života a co následuje po smrti.

Souhrn

Tato diplomová práce se zabývá pojetím smrti u dětí z rodin praktikujících římskokatolické vyznání a z rodin bez náboženského vyznání. Zároveň navazuje na mou bakalářskou práci *Komunikace s dětmi o smrti v rodinách praktikujících římskokatolické vyznání a v rodinách náboženství nevyznávajících* (Vaculová, 2019). Magisterská práce je členěna na teoretickou a výzkumnou část.

Čtenář se v první kapitole seznamuje se základními komponentami smrti, kterými jsou *ireverzibilita, nevyhnutelnost, univerzalita, nefunkčnost, příčinnost a pokračování života mimo tělo* (Kupka, 2014; Slaughter & Griffiths, 2007; Speece, 1995; Speece & Brent, 1984; 1992).

První kapitola rovněž informuje o zásadních výzkumech dětského pojetí smrti, které se odehrály nejprve v rámci psychoanalytické vlny, kam řadíme především průlomovou práci Nagy (1948). Druhá fáze výzkumů probíhala v rámci vlny založené na teorii Jeana Piageta, kde se čtenář dozvídá zejména o práci Koochera (1973). Poslední vlna zkoumání nahlíží na smrt jako na biologický koncept, kde se objevují novodobější výzkumy Inagaki a Hatano (2006), Loučky (2007; 2009) či Žaloudíkové (2016). Další výzkumy v souvislosti s dětským pojetím smrti mimo jiné referují o dětské kresbě s tematikou smrti. Klíčovou informací pro čtenáře je zde členění kreseb podle tematiky na kategorie s biologickým, metafyzickým a psychologickým konceptem smrti (Tamm & Granqvist, 1995). Dle závěrů výzkumů je v kresbách nejvíce zastoupen biologický či metafyzický, nejméně pak psychologický koncept smrti (Bonoti et al., 2013; Tamm & Granqvist, 1995; Yang & Chen, 2002).

Druhá kapitola představuje vývoj dětského pojetí smrti včetně vývoje výše zmíněných komponent smrti. Centrum zájmu zde tvoří kognitivní vývoj a věk dítěte. Podrobněji je popisován vývoj v rámci období novorozence, kojence, batolete, předškolního věku, školního věku a puberty. Tato dílčí období reflektují významné milníky dětského pojetí smrti (Démuthová, 2010; Fadul, 2007; Speece & Brent, 1992; Thorová, 2015; Vaculová, 2019; Žaloudíková, 2016).

Třetí kapitola zmiňuje další klíčové faktory ovlivňující dětské pojetí smrti. Čtenář je informován o faktoru vlastní zkušenosti se smrtí, kde výzkumy informují o značných neshodách napříč výsledky. Vliv vlastní zkušenosti na dětské pojetí smrti potvrzují výzkumy Bonoti et al. (2013) či Mahon (1999), která navíc zmiňuje vliv kulturního prostředí. Naopak výzkumy Loučky (2007) či Huntera a Smitha (2008) tento vliv nepotvrdily. Mezi další

klíčové faktory patří komunikace v rodině, jejíž zásadní vliv zmiňuje například Kübler-Rossová (2015) či Yalom (2020). Vliv religiozity, tedy dalšího faktoru, prokazují výzkumy Hopkins (2014) či Speece a Brenta (1992). V souvislosti s religiozitou byl rovněž prokázán její vliv na strach a úzkost ze smrti (Loučka, 2009; Wink & Scott, 2005). V závěru kapitoly je uvedena stručná charakteristika fungování a tradic římskokatolické církve, spolu s kterými je zmiňována i problematika posmrtného života či přítomnosti dětí na pohřbu (Guardini, 2000; Halík, 2017; Kübler-Rossová, 2015; Pechová, 2011; Peschke, 1999). Tyto poznatky jsou doplněny o sekulární přístup k posmrtnému životu a pohřebním rituálům (Nešporová, 2013).

Poslední kapitola teoretické části reflektuje téma komunikace s dětmi o smrti. Poskytuje odborná a praktická doporučení k její realizaci, stejně tak jako přehled dostupných materiálů vytvořených pro usnadnění této složité problematiky (Brown & Brown, 2014; Goldman, 2015; Hurme & Hurme, 2018; Lunde & Torseter, 2008; Stalfelt, 2016). Kapitola se rovněž věnuje výchově o smrti a zdůraznění důležitosti jejího začlenění do vzdělávání dětí (Balk, 2009; Bowie, 2004; Wass, 2004).

Cílem výzkumu bylo zjistit, jaké pojetí o smrti a pohřbu mají děti z rodin praktikujících římskokatolické vyznání a z rodin bez náboženského vyznání a zda děti komunikují se svým okolím o smrti. Výzkumné otázky mapovaly představy dětí o smrti a posmrtném životě, pocity dětí z pohřbů a názory na jejich přítomnost na pohřbu. Centrem zájmu byl i rozdíl mezi pojetím smrti výše uvedených skupin dětí a jejich komunikace na toto téma s blízkým okolím.

Výzkumný soubor tvořilo celkem 6 dětí z rodin praktikujících římskokatolické vyznání, 5 dětí z rodin bez náboženského vyznání a 2 děti na pomezí těchto dvou skupin. Participanti byli vybráni na základě metody (prostého) záměrného výběru a sněhové koule. Základní metodou pro sběr dat byl polostrukturovaný rozhovor. Za doplňující metody byly vybrány metoda kresby, pozorování a dotazník pro rodiče. Analýza dat proběhla na základě metody zakotvené teorie (Miovský, 2006; Řiháček et al., 2013; Strauss & Corbin, 1999) a analýzy kresby dle Tamm a Granqvist (1995). Za centrální kategorii bylo zvolené *náboženské vyznání*, které mělo zásadní vliv na kategorie *dítě*, *smrt*, *pohřeb*, *posmrtný život* a jejich vzájemné interakce.

Děti si smrt představují jako akt smrti či proces umírání. Děti smrt zpravidla nepersonifikují. V kresbách byl nejvíce zastoupen biologický, následně metafyzický a nejméně psychologický koncept smrti. Většina základních komponent smrti byla u dětí vyžralá. U dvou dětí nebyla vyžralá komponenta *ireverzibility*. Největší rozdíly panovaly

u komponenty *ireverzibility* a *nefunkčnosti*, a to v jejich tzv. *dualistickém pojetí smrti* a v pojetí komponenty *pokračování života mimo tělo*.

Děti z rodin praktikujících římskokatolické vyznání si představují posmrtný život v podobě nebe, pekla, případně očistce. Děti z rodin bez náboženského vyznání si představují posmrtný život v podobě reinkarnace, během které se duše mrtvého člověka převtěluje do nového těla (lidského, zvířecího) či rostliny. Ve dvou případech děti věřily jak v nebe, peklo, tak v reinkarnaci. Jednalo se o i dítě bez náboženského vyznání a dítě na pomezí dvou výše uvedených skupin dětí.

Děti v souvislosti s pohřbem popisují smutek a pláč. Pohřeb však považují za důležitou událost. Jeho význam vidí zpravidla v možnosti rozloučení se, vzájemného odpuštění či podpoře pozůstalých. Děti pohřeb vnímají i jako oslavu cesty zemřelého do posmrtného života.

S přítomností dětí na pohřbu samy děti souhlasí a vnímají ji jako důležitou. Dítě by se však podle nich mělo zúčastnit pohřbu za určitých podmínek, mezi které řadí dostatečně vysoký věk dítěte, emoční stabilitu a blízký vztah k zemřelému.

Pojetí smrti u dětí z výše uvedených skupin se nejvíce liší v představách o posmrtném životě (viz výše) a přístupu dětí ke smrti. Děti z římskokatolických rodin smrt vnímají jako naději pro věčný život v nebi. Děti z rodin bez náboženského vyznání smrt vnímají jako důležitý mezník mezi životem minulým a budoucím. Na rozdíl od podoby lidí v nebi, kteří mají stále stejné vlastnosti, lidé v novém životě získávají jiné tělesné i mentální charakteristiky.

Děti se svým okolím komunikují o smrti zřídka. S rodiči jen tehdy, pokud se v okolí objeví smrt blízkého nebo pokud dítě něco zajímá. Víc jak s rodiči děti komunikují se svými prarodiči či spolužáky. Děti z rodin římskokatolického vyznání se o smrti a zejména posmrtném životě dozvídají na výuce náboženství či z Bible. Jako důvod ne příliš časté komunikace na toto téma děti uvádějí strach z reakce rodičů či nezábavnost tématu. Na smrti je nejvíce zajímá, co se stane po smrti a zda je jejich představa posmrtného života pravdivá.

Práce v návaznosti na předchozí výzkum (Vaculová, 2019) poskytuje rodičům informace o dětském pojetí smrti, které by mohly dopomoci vzájemnému pochopení v rámci komunikace o smrti a zároveň k detabuizaci této problematiky. Čtenáři je rovněž předložen názor dětí na různá témata v reakci na Špaňhelovou (2012), která hovoří o tvorbě častých domněnek o dětském chápání smrti ze strany rodičů. Tato práce poskytuje teoretické informace, ale i praktické rady pro bezpečný a přínosný průběh komunikace s dětmi o smrti.

Seznam použitých zdrojů a literatury

- Anthony, Z., & Bhana, K. (1989). An Exploratory Study of Muslim Girls' Understanding of Death. *OMEGA – Journal of Death and Dying*, 19(3), 215–227. doi:10.2190/13u2-vajf-9hd5-ubht
- Balk, D. (2009). *Adolescent encounters with death, bereavement, and coping*. New York: Springer Publishing company.
- Bočková, M. (2015). *Dětské pojetí smrti* (Bakalářská diplomová práce]. Získáno 2. 3. 2021 z https://is.muni.cz/th/qzya5/BP_Boc-_zaver25_muxsnkyy.11..pdf
- Bonoti, F., Leondari, A., & Mastora, A. (2013). Exploring Children's Understanding of Death: Through Drawings and the Death Concept Questionnaire. *Death Studies*, 37(1), 47–60. doi: 10.1080/07481187.2011.623216
- Bowie, L. (2004). Is there a place for death education in the primary curriculum? *Pastoral care in education*, 18(1), 22-26. doi: 10.1111/1468-0122.00150
- Brown, L. K., & Brown, M. (2014). *Když dinosaurům někdo umře*. Praha: Cesta domů.
- Casey, B. J., Jones, R.M., & Hare, T. A. (2008). The adolescent brain. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1124, 11–126. doi: 10.1196/annals.1440.010
- Cesta domů. *O nás*. Získáno 11. 1. 2021 z <https://www.cestadomu.cz/o-nas>
- Cicirelli, V. G. (1998). Personal meanings of death in relation to fear of death. *Death Studies*, 22(8), 713–733. doi: 10.1080/074811898201236
- Cicirelli, V. G. (2001). Personal meanings of death in older adults and young adults in relation to their fears of death. *Death Studies*, 25 (8), 663-683. doi: 10.1080/713769896
- Démuthová, S. (2010). *Keď umiera dieta*. Pusté Úľany: Schola Philosophica.
- Eaton, D.K., Kinchen, S., Ross, J., Hawkins, J., Harris, W.A., Lowry, R., et al. (2005). Youth risk behavior surveillance-United States, surveillance summaries. *Morbidity and Mortality Weekly Report*. 2006; 55(5), 1–108. Získáno z <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/16760893>
- Fadul, J. A. (2007). The development of the concept of death in children: New insights to children's learning proces. *The international Journal of Learning*, 15 (10), 123-127. doi: 10.18848/1447-9494/CGP/v15i10/45964
- Faro, L. M. (2018). When Children Participate in the Death Ritual of a Parent: Funerary Photographs as Mnemonic Objects. *Religions*, 9 (7). doi: 10.3390/rel9070215

- Fortner, B. V., & Neimeyer, R. A. (1999). Death anxiety in older adults: A Quantitative review. *Death Studies*, 23(5), 387–411. doi:10.1080/074811899200920
- Goldman, L. (2015). *Jak s dětmi mluvit o smrti*. Praha: Portál.
- Guardini, R. (2000). *Modlitba páně*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- Halliwell, R. (2017). Is it OK to take a young child to a funeral? *The Telegraph*. Získáno 1. 2. 2019 z: <http://www.telegraph.co.uk/women/family/ok-take-young-child-funeral/>
- Halík, T. (2006). *Prolínání světů. Ze života světových náboženství*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Halík, T. (2017). „Poslední věci“ v křesťanské tradici. In Ondračka, L., Kropáček, L., Halík, T., Lyčka, M., & Zemánek, M. *Smrt a umírání v náboženských tradicích současnosti*. Praha: Cesta domů.
- Hamplová, D. (2000). *Náboženství a nadpřirozeno ve společnosti. Mezinárodní srovnání na základě empirického výzkumu ISSP*. Praha: Sociologický ústav AV ČR. Získáno 29. 3. 2021 z <https://www.soc.cas.cz/publikace/nabozenstvi-nadprirozeno-ve-spolecnosti-mezinarodni-srovnani-na-zaklade-empirickeho>
- Hendl, J. (2016). *Kvalitativní výzkum*. Praha: Portál. Získáno 25. 2. 2021 z databáze Národní digitální knihovny (dostupné z www.ndk.cz).
- Hilpern, K. (2013). Should young children go to funerals? *The Guardian*. Získáno 1. 2. 2019 z: <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2013/jul/12/should-young-children-go-to-funerals>
- Holland, J. (2008). How school can support children who experience loss and death. *British Journal of Guidance & Counselling*, 36(4), 411-424. doi: 10.1080/03069880802364569
- Hopkins, M. (2014). *The development of children's understanding of death* (Dizerzační práce). Získáno 5. 2. 2021 z <https://ueaeprints.uea.ac.uk/id/eprint/51161/1/2014HopkinsMCLinPsyD.pdf>
- Horáková, M. (2017). *Spiritualita a postoj ke smrti u nemocničních kaplanů* (Bakalářská diplomová práce). Získáno 4. 2. 2021 z <https://theses.cz/id/w5ie20/?lang=en>.
- Hunter, S. B., & Smith, D. E. (2008). Predictors of Children's Understandings of Death: Age, Cognitive Ability, Death Experience and Maternal Communicative Competence. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 57(2), 143–162. doi:10.2190/om.57.2.b
- Hurme, M., & Hurme, A. (2018). *Stínidla*. Praha: Cesta domů.

- Inagaki, K., & Hatano, G. (2006). Young Children's Conception of the Biological World. *Current Directions in Psychological Science*, 15(4), 177–181. doi:10.1111/j.1467-8721.2006.00431.x
- Katechismus katolické církve.* (1995). Praha: České katolické nakladatelství Zvon.
- Kenyon, B. L. (2001). Current Research in Children's Conceptions of Death: A Critical Review. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 43(1), 63–91. doi:10.2190/0x2b-b1n9-a579-dvk1
- Koocher, G. P. (1973). Childhood, death, and cognitive development. *Developmental Psychology*, 9(3), 369–375. doi:10.1037/h0034917
- Kupka, M. (2014). *Psychosociální aspekty paliativní péče*. Praha: Grada publishing.
- Kübler-Rossová, E. (1994). *Otázky a odpovědi o smrti a umírání*. Turnov: Arica.
- Kübler-Rossová, E. (2003). *O dětech a smrti*. Praha: Ermat. Získáno 21. 2. 2021 z databáze Národní digitální knihovny (dostupné z www.ndk.cz).
- Kübler-Rossová, E. (2015). *O smrti a umírání*. Praha: Portál.
- Linhartová, A. (2012). *Jinej svět – Jak mluvit s dětmi o smrti*. Získáno 2. 3. 2019 z <http://www.jinejsvet.cz/rodina/jak-mluvit-o-smrti#.XJEP4S2E7OQ>
- Loučka, M. (2007). *Koncept smrti u dětí* (Bakalářská diplomová práce). Získáno 17. 1. 2021 z https://is.muni.cz/th/ld0hh/Koncept_smrti_u_deti.pdf.
- Loučka, M. (2009). *Koncept smrti u dětí – souvislosti vývoje* (Magisterská diplomová práce). Získáno 17. 1. 2021 z https://is.muni.cz/th/kj898/Koncept_smrti_u_deti_-_souvislosti_vyvoje.pdf
- Loučka, M.; Vančura, J. (2011). Koncept smrti u dětí: Komponenty a determinanty. *Československá psychologie*, 54 (1), 38-48. Získáno 21. 2. 2021 z databáze EBSO.
- Lunde, S. E., & Torseter, Ø. (2008). *Nemůžu usnout*. Praha: Cesta domů.
- Maruščáková, I. (2006). *Vývoj konceptu smrti* (Rigorózní práce). Získáno 15. 1. 2021 z <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/26581/>
- Mahon, M. M. (1999). Concept of death in a sample of Israeli Kibbutz children. *Death Studies*, 23(1), 43–59. doi:10.1080/074811899201181
- Matalon, T. H. (1998). *The relationship among children's conceptualization of death, parental communications about death, and parental anxiety*. New York: Fordham University. Získáno 25. 3. 2021 z <https://research.library.fordham.edu/dissertations/AAI9960950/>
- McLarenová, K. (2016). *Řeč emocí*. Bratislava: Noxi.

- Miovský, M. (2006). *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. Praha: Grada publishing.
- Míková, M., & Valecká, B. (2018). *A smutek utek*. Praha: Cesta domů.
- Nagy, M. (1948). *The Child's Theories concerning Death. The Pedagogical Seminary and Journal of Genetic Psychology*, 73(1), 3–27. doi:10.1080/08856559.1948.10533458
- Národní registr výzkumů o dětech a mládeži. *Úmrtnost dětí a mladých lidí*. Získáno 31.1. 2021 z <http://www.vyzkum-mladez.cz/cs/statistika/indikator/8-umrtnost-deti-a-mladych-lidi>
- Našemu dítěti zemřel sourozenec*. (2018). Praha: Cesta domů.
- Nešporová, O. (2013). *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Pechová, O. (2011). *Psychologie náboženství*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Pettle, S. A., & Britten, C. M. (1995). Talking with children about death and dying. *Child: Care, Health and Development*, 21(6), 396-404. doi: 10.1111/j.1365-2214.1995.tb00770.x
- Peschke, K. H. (1999). *Křesťanská etika*. Praha: Vyšehrad.
- Piaget, J. (1970). *Psychologie inteligence*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Piaget, J., & Inhelder, B. (2014). *Psychologie dítěte*. Praha: Portál.
- Plachá, V. (2017). Proces truchlení v prostředí ZŠ. *Školský psycholog/Školní psycholog*, 18(1), 168-173. Získáno 27.1. 2021 z <https://core.ac.uk/download/pdf/287302948.pdf>
- Plachá, V. (2018). *Zkušenosti učitelů s tématem smrti ve škole* (Dizertační práce). Získáno 28. 1. 2021 z https://theses.cz/id/qkbiv6/Plach_Disertan_prce.pdf
- Pohřební obřady*. (1999). Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- Poradna-Vigvam. *Pro školy*. Získáno 3. 2. 2021 z <http://www.poradna-vigvam.cz/sluzby/pro-skoly/>
- Racková, B. (nedat.). *Řekni to ty*. Metodika pro učitele pro práci s filmem na téma smrt a ztráta ve školním prostředí. On-line metodika dostupná z <http://www.poradna-vigvam.cz/sluzby/pro-skoly/>
- Říčan, P. (2014). *Cesta životem*. Praha: Portál.
- Řiháček, T., Čermák, I., & Hytych, R. et al. (2013). *Kvalitativní analýza textů: čtyři přístupy*. Brno: Masarykova univerzita.
- Schonfeld, D. J., & Smilansky, S. (1989). A cross-cultural comparison of Israeli and American children's death concepts. *Death Studies*, 13(6), 593–604. doi:10.1080/07481188908252335

- Schonfeld, D. J., & Kappelman, M. (1990). The impact of school-based education on the young child's understanding of death. *Journal of developmental and behavioral pediatrics: JDBP*, 11 (5), 245-252. Získáno 29.1. z <https://europepmc.org/article/med/2258443>
- Schonfeld, D. J. (1993). Talking with children about death. *Journal of Pediatric Health Care*, 7(6), 269-274. doi: 10.1016/s0891-5245(06)80008-8
- Siémons, J. L. (1996). *Reinkarnace*. Praha: Ivo Železný. Získáno 20. 3. 2021 z Národní digitální knihovny (dostupné z www.ndk.cz).
- Simajchl, L., Cirkle, K a spol., & Ulman, O. (2013). *Kancionál*. Praha: Katolický týdeník.
- Slaughter, V. (2005). Young children's understanding of death. *The Australian Psychological society LTD*, 40(3), 179-186. doi: 10.1080/00050060500243426
- Slaughter, V., & Griffiths, M. (2007). Death understanding and fear of death in young children. *Clinical child psychology and psychiatry*, 12 (4), 525-535. doi: 10.1177/1359104507080980
- Speece, M. W., & Brent, S. B. (1984). Children's Understanding of Death: A Review of Three Components of a Death Concept. *Child Development*, 55(5), 1671-1686. doi:10.2307/1129915
- Speece, M. W., & Brent, S. B. (1992). The acquisition of a mature understanding of three components of the concept of death. *Death Studies*, 16(3), 211-229. doi:10.1080/07481189208252571
- Speece, M. W. (1995). Children's concepts of death. *Michigan family review*, 1(1), 57-69. doi: 10.3998/mfr.4919087.0001.107.
- Stalfelt, P. (2016). *O smrti smrt'oucí*. Praha: Cesta domů.
- Svoboda, M., Humpolíček, P., & Šnorek, V. (2013). *Psychodiagnostika dospělých*. Praha: Portál.
- Špaňhelová, I. (2007). *Vzájemná komunikace rodič-dítě*. AZ rodina. Získáno 5. 2. 2021 z <http://www.azrodina.cz/1885-vzajemna-komunikace-rodic-dite>
- Tamm, M. E., & Granqvist, A. (1995). The meaning of death for children and adolescents: A phenomenographic study of drawings. *Death Studies*, 19(3), 203-222. doi:10.1080/07481189508252726
- Thorová, K. (2015). *Vývojová psychologie*. Praha: Portál.
- Tremblay, G. C., & Israel, A. C. (1998). Children's Adjustment to Parental Death. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 5(4), 424-438. doi:10.1111/j.1468-2850.1998.tb00165.x

- Vaculová, T. (2019). *Komunikace s dětmi o smrti v rodinách praktikujících římskokatolické vyznání a v rodinách náboženství nevyznávajících*. (Nepublikovaná bakalářská diplomová práce). Univerzita Palackého v Olomouci.
- Wass, H. (2004). A perspective on the current state of death education. *Death studies*, 28(4), 289-308. doi: 10.1080/07481180490432315
- Wass, H. (nedat.). Death education. *Encyclopedia of Death and dying*. Získáno 2. 2. 2021 z <http://www.deathreference.com/Da-Em/Death-Education.html>
- Weller, E. B., Weller, R. A., Fristad, M. A., Cain, S. E., & Bowes, J. M. (1988). Should Children Attend Their Parent's Funeral? *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 27(5), 559–562. doi:10.1097/00004583-198809000-00007
- Wink, P., & Scott, J. (2005). Does Religiousness Buffer Against the Fear of Death and Dying in Late Adulthood? Findings From a Longitudinal Study. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 60(4), 207-214. doi:10.1093/geronb/60.4.p207
- Worden, J. W. (2013). *Smútkové poradenstvo a smútková terapia*. Trenčín: Vydavateľstvo F.
- Yang, S. C., & Chen, S.-F. (2002). A phenomenographic approach to the meaning of death: A Chinese perspective. *Death Studies*, 26(2), 143–175. doi:10.1080/074811802753455253
- Yalom, I. (2020). *Existenciální psychoterapie*. Praha: Portál.
- Zedníková, K. (2015). *Role rodinné komunikace v procesu seznamování se předškolního dítěte s tématem smrti* (Magisterská diplomová práce). Získáno 10. 1. 2021 z <https://theses.cz/id/ilquag/>
- Žaloudíková, I. (2016). *Dětské pojetí smrti*. Brno: Muni press. Získáno dne. 1. 9. 2020 z <https://munispace.muni.cz/library/catalog/book/822>

Seznam uvedených tabulek, schémat a obrázků

Seznam tabulek

Tabulka č. 1: Přehled a charakteristiky participantů

Tabulka č. 2: Ukázka otevřeného kódování v rozhovoru s Dítětem č. 5

Tabulka č. 3: Ukázka kategorizace dat v rámci fáze otevřeného kódování

Tabulka č. 4: Kategorizace participantů dle kategorií analýzy kreseb

Seznam schémat

Schéma č. 1: Centrální kategorie, kategorie a vztahy mezi nimi

Schéma č. 2: Kategorie, subkategorie a jejich vzájemné vztahy

Seznam obrázků

Kresba Dítěte č. 10 (12 let)

Kresba Dítěte č. 4 (10 let)

Kresba Dítěte č. 3 (7 let)

Seznam příloh

Příloha č. 1: Český a anglický abstrakt diplomové práce

Příloha č. 2: Dopis pro rodiče

Příloha č. 3: Informovaný souhlas s účastí na výzkumu

Příloha č. 4: Dotazník pro rodiče

Příloha č. 5: Základní struktura rozhovoru

Příloha č. 6: Ukázka přepisu rozhovoru

Příloha č. 7: Ukázka kreseb s tematikou smrti

Příloha č. 1: Český a anglický abstrakt diplomové práce

ABSTRAKT DIPLOMOVÉ PRÁCE

Název práce: Pojetí smrti u dětí z rodin praktikujících římskokatolické vyznání a z rodin bez náboženského vyznání

Autor práce: Bc. Tereza Vaculová

Vedoucí práce: PhDr. Olga Pechová, Ph.D.

Počet stran a znaků: 113 stran, 237 573 znaků

Počet příloh: 7

Počet titulů použité literatury: 89

Abstrakt:

Práce se zabývá dětským pojetím smrti. Cílem bylo zmapovat dětské představy o smrti, posmrtném životě a pohřbu, rozdíly panující v dětském pojetí smrti a následně prozkoumat komunikaci dětí a jejich okolí na téma smrti. Teoretická část představuje přehled a vývoj dětského pojetí smrti, faktory ovlivňující toto pojetí a téma komunikace s dětmi o smrti. Pro výzkum byla zvolena kvalitativní metodologie. Výzkumný soubor tvořilo 6 dětí z rodin praktikujících římskokatolické vyznání, 5 dětí z rodin bez náboženského vyznání a 2 děti na pomezí těchto dvou skupin. K získání dat byl zvolen prostý záměrný výběr a metoda sněhové koule. Ke sběru dat byl využit polostrukturovaný rozhovor, metoda kresby, pozorování a dotazník pro rodiče. Metoda zakotvené teorie určila za centrální kategorii náboženské vyznání. Děti si smrt představují zejména jako akt či proces, posmrtný život pak v podobě nebe, pekla, očištění či reinkarnace. Pohřeb v dětech vyvolává smutek, avšak uvědomují si jeho důležitost a souhlasí s přítomností dětí na pohřbu. Pojetí smrti ve výše zmíněných skupinách se liší především v představě posmrtného života a přístupu ke smrti. Děti zpravidla nekomunikují se svým okolím o smrti.

Klíčová slova: dítě, náboženství, smrt, posmrtný život, pohřeb

ABSTRACT OF THESIS

Title: Perception of death by children from Roman Catholic families and from non-religious families

Author: Bc. Tereza Vaculová

Supervisor: PhDr. Olga Pechová, Ph.D.

Number of pages and characters: 113 pages, 237 573 characters

Number of appendices: 7

Number of references: 89

Abstract:

This thesis focuses on how children view the concept of death. It aims to map out how children view death, afterlife, funeral and the differences in the treatment of death by children. It also aims to explore how children communicate about death with their close ones. The theoretical part introduces an overview and development of children's notion of death, factors influencing this notion and the approaches to communicating with children about death. The research is based on qualitative methodology. The research sample consists of six children from families of the Roman Catholic denomination, five children from non-religious families and two children from families on the borderline between the two groups. The data was selected on the basis of simple purposive sampling and the snow ball method. Data gathering was conducted through semi-structured interviews, the drawing method, observation and a questionnaire for the parents. The grounded theory method determined that religious beliefs represent the central category. Children think of death predominantly as an act or a process. They associate afterlife with heaven, hell, purgatory or reincarnation. Funerals typically trigger grief in children. At the same time, however, children understand the importance of funerals and are in favour of children attending them. The differences in the notion of death by the above groups lie predominantly in their approach to death and afterlife. Children typically do not speak of death with their close ones.

Key words: child, religion, death, afterlife, funeral

Příloha č. 2: Dopis pro rodiče

Dopis pro rodiče

o výzkumu v rámci magisterské diplomové práce

Název práce: Pojetí smrti u dětí z rodin praktikujících římskokatolické vyznání a z rodin bez náboženského vyznání

Autor práce: Bc. Tereza Vaculová

Vedoucí práce: PhDr. Olga Pechová, Ph.D.

Vážení rodiče,

jsem studentka druhého ročníku navazujícího magisterského studia oboru psychologie na Univerzitě Palackého v Olomouci. V současnosti píši magisterskou diplomovou práci na téma *„Pojetí smrti u dětí z rodin praktikujících římskokatolické vyznání a z rodin bez náboženského vyznání.“* Cílem výzkumu je zjistit, jaké jsou představy dětí (z výše zmíněných skupin) o smrti, pohřbu a posmrtném životě a zjistit základní rysy komunikace na toto téma s rodiči.

Magisterská práce bude realizována prostřednictvím rozhovoru s Vaším dítětem/děťmi, který bude zároveň obsahovat úvodní žádost o kresbu. Při rozhovoru bude použito audio nahrávání pro podrobnější zaznamenání výpovědi dítěte/děťmi. Informace získané z výzkumu budou uschovány v uzamčeném počítači či nahrávacím zařízení a následně anonymizovány. Struktura rozhovoru bude rodičům zaslána s předstihem, aby se mohli přesvědčit o dodržení všech etických pravidel. Rodiče (spolu se svým dítětem/děťmi) smí kdykoliv z účasti na výzkumu odstoupit. Výsledky z výzkumu mohou být zaslány k nahlédnutí. V případě Vašeho zájmu či dotazů mě, prosím, kontaktujte na e-mail: xxx

Děkuji za Váš čas,

Tereza Vaculová

Příloha č. 3: Informovaný souhlas s účastí na výzkumu

Informovaný souhlas s účastí na výzkumu

Informovaný souhlas s účastí na výzkumu v rámci magisterské diplomové práce

Název práce: Pojetí smrti u dětí z rodin praktikujících římskokatolické vyznání a z rodin bez náboženského vyznání

Autor práce: Bc. Tereza Vaculová

Vedoucí práce: PhDr. Olga Pechová, Ph.D.

Termín a místo realizace:

Prohlašuji, že jsem byl/a seznámen/a s podmínkami účasti svého dítěte/dětí na výzkumu k magisterské diplomové práci s názvem „*Pojetí smrti u dětí z rodin praktikujících římskokatolické vyznání a z rodin bez náboženského vyznání*“ a že dobrovolně souhlasím s účastí svého dítěte/dětí na tomto výzkumu.

Beru na vědomí, že údaje poskytnuté pro účely tohoto výzkumu jsou **anonymní** a nebudou použity jinak než k interpretaci výsledku v rámci magisterské diplomové práce. Souhlasím s tím, že rozhovor bude zvukově zaznamenán a následně zpracován pro účely výzkumu.

Rovněž беру на vědomí, že mohu kdykoliv vyjádřit změnu svého postoje a z výzkumu (spolu se svým dítětem/děťmi) odstoupit.

Dne..... v

Jméno a příjmení.....

Podpis zákonného zástupce

.....

Příloha č. 5: Základní struktura rozhovoru

Poznámka pro rodiče:

Vážení rodiče,

za účelem dosažení co největší autentičnosti výpovědí dětí Vás chci předem moc poprosit, abyste svému dítěti/svým dětem níže uvedené otázky dopředu neukazovali. Na tematiku rozhovoru je však samozřejmě můžete předem připravit. V případě dotazů či námitek ohledně struktury rozhovoru mě neváhejte kdykoliv kontaktovat na e-mail: xxx.

Moc děkuji za Vaši pomoc a pochopení.

Tereza Vaculová

Struktura rozhovoru s dětmi: (Brown & Brown, 2014; Stalfelt, 2016; Žaloudíková, 2016).

PŘEDSTAVY DĚTÍ O SMRTI:

1. Co je to smrt?
2. Jak podle tebe vypadá smrt?
3. Mohl/a bys mi smrt nakreslit?
4. Co to znamená, když někdo zemře?
5. Kdo nebo co může zemřít? (**nevyhnutelnost**)
6. Kdo nebo co naopak nemůže zemřít? (**univerzalita**)
7. Myslíš si, že když někdo zemře, může opět ožít? (**nevratnost**)
8. Myslíš si, že mrtvý člověk potřebuje jíst a pít jako ty? (**zástava tělesných funkcí**)
9. Myslíš si, že člověk ví, že zemřel? (**zástava mentálních funkcí**)
10. Co může způsobit, že někdo zemře? Proč lidé umírají? (**příčinnost**)
11. Co znamená být živý?

POHŘEB:

12. Zažil/a jsi někdy smrt někoho blízkého? Kdo zemřel?
13. Jaké na to máš vzpomínky?
14. Navštívil/a jsi někdy pohřeb? Koho?
15. Jak ses na pohřbu cítil/a?
16. Na co si z pohřbu pamatuješ?

17. Šel/šla bys znovu na pohřeb?
18. Zažil/a jsi někdy, že by ti umřelo nějaké zvíře?
19. Pokud ano, jaké na to máš vzpomínky?

PŘEDSTAVY DĚTÍ O POSMRTNÉM ŽIVOTĚ:

20. Co se stane s mrtvým po smrti?
21. Jak vypadá život po smrti?
22. Myslíš si, že existuje nebe/peklo?
23. Jak to v nebi/pekle vypadá?
24. Jak se tam člověk může dostat?
25. Koho tam může potkat? Jak vypadají?
26. Na jak dlouho člověk v nebi/pekle je?
27. Co se stane se zvířetem po smrti?

KOMUNIKACE S RODIČI O SMRTI:

28. Co tě na smrti nejvíce zajímá?
29. Povídáš si někdy se svými rodiči o smrti?
30. O čem?
31. Na co se svých rodičů ptáš ohledně smrti?
32. Co ti na to rodiče odpovídají?
33. Povídáš si ještě s někým jiným o smrti?
34. S kým?
35. O čem?

Použité zdroje a literatura pro tvorbu rozhovoru:

Brown, L. K., & Brown, M. (2014). *Když dinosaurům někdo umře*. Praha: Cesta domů.

Stalfelt, P. (2016). *O smrti smřoucí*. Praha: Cesta domů.

Žaloudíková, I. (2016). *Dětské pojetí smrti*. Brno: Muni press. Získáno dne. 1. 9. 2020 z <https://munispace.muni.cz/library/catalog/book/822>.

Příloha č. 6: Ukázka přepisu rozhovoru

Rozhovor s Dítětem č. 6 (12 let)

Rodina praktikující římskokatolické vyznání

(Brown & Brown, 2014; Stalfelt, 2016; Žaloudíková, 2016)

Začátek rozhovoru – úryvek z knihy *O smrti smrt'oucí* (Stalfelt, 2016, chybí číslo strany):

„Každému někdy začne vrtat hlavou, co to je smrt. (...) Je těžké pochopit, co je smrt...

Není to snadné ani pro malé, ani pro velké... Může to být těžké i pro pořádné obry.“

Tazatelka (dále jako „T“): *To je tam řečeno proto, že když dítě třeba neví, jak má odpovědět, tak se vůbec nic neděje, žádná odpověď není úplně správná ani špatná, protože o smrti toho tolik nevíme.*

A. PŘEDSTAVY DĚTÍ O SMRTI:

1. T: A první otázka tedy je, co si myslíš, že je to smrt?

Já si většinu představuju, že jeho duša buď vyletí někde navrch, anebo spíš dole. Že záleží, kolik moc hříchů udělá, kolik zase udělal dobrých skutků a že se to pak jak kdyby nějak sečte a že buď postoupí nebo klesne.

T: *Jo a když řekneš, že jde nahoru, tak to znamená...?*

Do nebe.

T: *A dolů?*

Do pekla.

T: *Dobře.*

2. T: Jak podle tebe vypadá smrt?

Tak ze začátku spíš tak černě, kdybych to mohl říct v barvách, ale potom jako víc v bílé.

T: *Takže to znamená, že to černé, to symbolizuje co?*

To je ten smutek a jakože zášť.

T: *Aha a ta bílá?*

Jakože sláva.

T: *Ty jo, to jsi řekl úplně krásně.*

T: *A ta sláva to je jakože už jsi třeba v tom nebi?*

Jo.

3. **T:** *A teď tě chci poprosit, jestli bys mi mohl smrt nakreslit. Tady máš prostě úplně... můžeš si vybrat jakoukoliv barvu chceš a nakreslit, co je pro tebe smrt nebo jak podle tebe vypadá.*

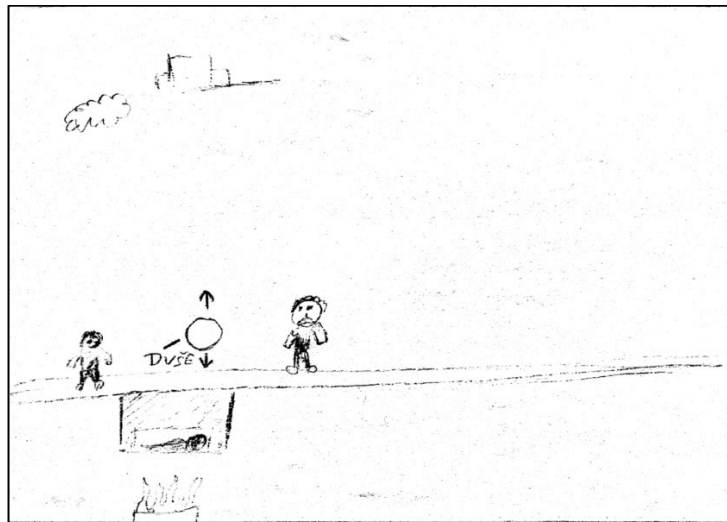
T: *Kreslíš rád, baví tě to?*

Jo, docela jo.

T: *Jo? Tak to je super. Mě to baví, ale vůbec mi to nejde.*

(Kreslí...)

Kresba Dítěte č. 6 (12 let)

Smrt člověka

T: *Super a popíšeš mi, co tam je?*

Tak tady je to uložené tělo, tady je jak kdyby otec a syn, ten syn se jak kdyby směje, ten otec je zarmoucený, protože mu jak kdyby umřela jeho matka a ta duše teď má na výběr, co si zvolí, jestli peklo nebo jestli nebe.

T: *Ty jo, to je krásné. A tady je teda nějaký...?*

To je trůn, Svatá Trojice.

T: *Aha, to je krásné. A to je tedy syn té matky, nějaký malý ještě?*

(Přikyvuje)

T: *Jo, super, ty jo, děkuji moc, to je nádherné. A kreslil jsi to teda černou, že, všechno? Nebo modrou? Taková fialovo...*

Jo.

T: *Ty jsi teda říkal, že si s tou smrtí spojuješ hlavně teda černou a bílou barvu?*
(Přikyvuje)

4. T: Co to znamená, když někdo zemře?

Tak že má na výběr, jako jestli když zemře, tak udělal aji určitě nějaký dobrý skutek, tak jakože i nějaké hříchy a teď si má vybrat, jestli má jít do toho nebe nebo do toho pekla.

5. T: Kdo nebo co může zemřít? (nevyhnutelnost)

Podle mě může zemřít úplně každý.

6. T: Kdo nebo co naopak nemůže zemřít? (univerzalita)

Tak určitě nikdy nemůže zemřít Ježíš, ten vždycky v nás žije a určitě Bůh, ten kdyby byl člověk, tak taky nikdy nemůže zemřít.

T: *Jo, a myslíš si, že rostliny třeba taky umírají?*

Určitě jo.

7. T: Myslíš si, že když někdo zemře, může opět ožít? (ireverzibilita/ nevratnost)

Jo, v to věřím. Myslím si, že jo, že je to nějak možné.

T: *A myslíš si, že ještě tady na zemi může ožít?*

To si tím ještě nejsu jistý, nikdy sa mi to ještě nestalo, abych někoho viděl, že vstal, ale myslím si nebo věřím v to.

T: *Jo, ale spíš si tedy myslíš, že ti lidé ožívají v tom nebi?*

Jo. Jak kdyby jo.

8. T: Myslíš si, že mrtvý člověk potřebuje jíst a pít jako ty? (zástava tělesných funkcí)

Podle mě ne-e.

T: *Myslíš si, že mrtvý člověk může dýchat?*

Podle mě ne-e, protože v tom nebi jak kdyby už nic nepotřebujeme.

9. T: Myslíš si, že člověk ví, že zemřel? (zástava mentálních funkcí)

Podle mě to ví nebo když ještě před smrtí, tak už jakoby vyčkává tu smrt, ale když zemřel, tak asi to ví.

10. T: Co může způsobit, že někdo zemře? Proč lidé umírají? (příčinnost)

Tak určitě jako když třeba dělá moc hříchů, třeba kdyby zabíjal lidi, tak vláda by ho mohla zabít, že zavraždil strašně moc lidí.

T: *Ještě nějaký důvod tě napadne?*

Ne-e.

T: *Proč třeba lidi umírají?*

Že bud třeba na světě nemajů, co dělat nebo že strašně moc hřešili, tak třeba Bůh řekne, ať zemře, že už moc hřešil, tak aby nepáchal další hříchy.

11. T: Co znamená být živý?

Být živý? Jakože být živý v nebi nebo tady na zemi?

T: *Obojí, ale spíš asi tady na zemi.*

Tak někdo si života užívá, někdo ne. Vlastně živý jakože je to o dost lepší než být mrtvý, protože máte ještě strašně spoustu možností. Když třeba nějaké dítě umře, tak pro mě je to smutné, že si jako nemohl užít ten život úplně na plno.

12. T: A zažil jsi někdy smrt nějakého zvířete?

(Přikyvuje)

T: *Jo? A jakého?*

Tak ptáka.

T: *A když se tě zeptám, co se děje se zvířaty po smrti?*

Podle mě, že mají taky nějaké zvířecí nebe.

T: *A bereš třeba, když zemře člověk a zvíře, vnímáš tam nějaký rozdíl?*

Ani moc ne.

T: *Jsi jako podobně smutný?*

Jo.

T: *Bojíš se smrti a umírání?*

Ani ne-e.

T: *Proč se nebojíš?*

Protože... Jako nemám to nijak dokázané, ale věřím, že v nebi budu u Otce.

B. POHŘEB:

13. T: Zažil jsi někdy smrt někoho blízkého? Kdo zemřel?

(Přikyvuje)

T: *Koho?*

Tetičky X.

T: *To byla teta tvojí mamky nebo tvoje?*

Ne-e. To byla od babičky cosi.

T: *Aha, jo. A znal jsi ji, jo, jako dobře?*

Jo.

T: *A kolik ti bylo tehda?*

To bylo...

T: *Už je to dávno asi?*

No...

T: *Ale pamatuješ si to?*

5 nebo 6 roků.

14. T: *Jaké na to máš vzpomínky?*

Já si jenom pamatuju, že jsem tam došel do pokoje a že jsem tam viděl ji úplně ležat a že byla úplně bledule a že tam byla záchranka.

T: *A jak jsi to tehdy prožíval, jaké jsi měl pocity?*

Ani moc ne-e, jsem to moc neprožíval, ale jakože bylo mně trošku smutno.

15. T: *Navštívil jsi někdy pohřeb? Koho?*

(Přikyvuje)

Už hodně. I kdyby to nebyl pohřeb z mé rodiny, tak chodím na pohřby ministrovat.

T: *Jo, ministruješ... A chodíš i na náboženství?*

Jo, chodím.

T: *A tam se někdy bavíte o smrti nebo o posmrtném životě?*

Jo, to jsme se bavili už.

T: *Takže myslíš, že ti to třeba pomáhá pochopit tu smrt?*

Jo.

16. T: *Jak ses na pohřbu cítíš?*

Dost smutně.

17. T: *Na co si z pohřbu pamatuješ?*

Jak ho už dávají pak do hrobu, tak je to takové...

18. T: *Šel bys znovu na pohřeb? Vadí ti nějak ty pohřby?*

Ani ne-e.

T: *Myslíš si, že by se děcka měly brát na pohřeb?*

Tak jakože nějaké starší, třeba od pěti roků, už jo, ale jako mladší asi vůbec.

T: *A myslíš si, že pohřby jsou důležité z nějakého důvodu?*

Jo, podle mě určitě.

T: *A z jakého?*

Tož hlavně, že se tam odpustí všechny hříchy, že lidi, když jim někdo ublížil, tak jim odpustil.

T: *Jo, vidíš, to je hezké...*

T: *A brávali tě vaši třeba na pohřby?*

Jo.

C. PŘEDSTAVY DĚTÍ O POSMRTNÉM ŽIVOTĚ:

19. T: Co se stane s mrtvým po smrti?

Tož tady na zemi se nejspíš to tělo asi jako rozloží, ale na nebi, tak tam si myslím, že ta duše pořád žije a že je tam rozhodně šťastnější než na zemi.

20. T: Jak vypadá život po smrti?

Tož podle mě, že co si tam vymyslíme, třeba nějaký pěkný barák, tak to nám tam jakože splní. Že se tam plní i ty nejtajnější přání.

T: *Ty jo. To je super.*

21. T: Myslíš si, že existuje nebe i peklo?

Jo.

T: *Mohl bys definovat, co je to nebe a peklo?*

Tak v pekle, tam jsou většinu špatní lidi, co udělali hodně hříchů a na nebi, tam si představuji všechny hodné lidi, třeba když by umřela moje babička, tak bych si ji tam taky představoval.

T: *Super. A kde si myslíš, že to nebe a peklo je?*

Tak nebe si myslím, že je na nebi, jakože tam nahoře a peklo, to si myslím, že je někde úplně daleko, protože jak kdyby jádro, tak tam je nejteplejc a oni tam právě mají v pekle ty ohně a takové.

T: *A víš, co je to očištec?*

(Přikyvuje)

T: *A myslíš si, že existuje?*

Myslím si, že určitě.

T: *A co tam člověk dělá v tom očištcu nebo co to je?*

Zpytuje své svědomí.

T: *Jo.*

22. T: Jak to v nebi a pekle vypadá?

Tak na pekle si připadáme, že je tam takový oheň, temnota...

T: *A myslíš si, že jsou tam čerti a tak?*

To si ani nemyslím, že spíš tam jsou nějakí d'ábloví poslové.

T: *Jo. A ti vypadají jak v tvoji představě?*

Tak červená a černá. Takové spojení.

T: *Jo, takže si to hodně pomáháš symbolizovat těma barvama?*

Jo.

T: *A v tom nebi, ty jsi říkal, že tady jsi nakreslil třeba trůn, že jo. Tak jak si to představuješ tam?*

Já si představuju něco jak jsou řečtí bohové, tak tam je jeden král, což je Bůh a pak tam má jako další bohy kolem sebe.

T: *A myslíš si, že je to tak, jak se to třeba vyobrazuje v nějakých filmech, že jsi tam na mráčkách a tak, že to tam takhle je nebo ne?*

Trošku si myslím, že je, ale jenom trošičku.

T: *Takže si myslíš, že je to prostě někde nahoře nad náma?*

Jo.

23. T: Jak se tam člověk může dostat?

Jakože já bych řekl, že jsou tam nějaké nebeské schody a že ta duše po nich musí vyšlapat, že se musí obětovat.

24. T: Koho tam může potkat? Ty jsi říkal, že je tam Pán Bůh jako ten král a koho třeba ještě tam můžeš potkat?

Takže všechny známé lidi, u koho jsem viděl jako že je hodný nebo že dělal dobré skutky. A jinak jakože skoro všechny lidi. V pekle jsou většinou ti, kdo někoho zabili, jakože to už není tak úplně odpustitelný hřích.

T: *Jak si myslíš, že ty lidi/duše tam vypadají?*

Vypadají v té nejlepší podobě jakože, kdy mohli.

T: *A v tom pekle?*

V tom pekle vypadají právě zase nejhubř.

T: *Ale jako představuješ si je, že mají to tělo?*

Jo.

25. T: Na jak dlouho člověk v nebi/pekle je?

Napořád.

T: *A v tom očistci?*

Tam bych řekl, že plus minus na pět roků, než jako zpytují celé své svědomí.

T: *A ty se těšíš do nebe?*

Jakože pokud bych tam šel, tak určitě ano.

T: *A myslíš si, že tam půjdeš?*

To právěže vůbec nevím. Ted bych tak tipnul, že...

T: *Ale chtěl bys?*

Chtěl bych hodně.

D. KOMUNIKACE S RODIČI O SMRTI:

26. T: Co tě na smrti/umírání/posmrtného života nejvíce zajímá?

No, mě právě že nejvíc zajímá, jestli jakože fakt to nebe je. Jakože věřím, že je, ale nevím, nemám to nějak dokázané teda. To mně strašně zajímá, jestli to vypadá, jak si představuju nebo to vypadá úplně jinak.

27. T: Povídáš si někdy se svými rodiči o smrti, umírání, nebi, pekle...?

Ani moc ne-e.

28. T: Ptáš se svých rodičů na něco ohledně smrti?

Ani spíš ne-e. Spíš se ptám učitelky v náboženství.

T: *Aha a na co se jí ptáš?*

Že jestli třeba věří, že je nebe a takové nějaké vysvětlení a také.

T: *A ona ti co na to řekne?*

Ona většinou, že taky nedokáže moc odpověd', ale nějak dostanu od ní tu odpověd'.

T: *A to je úplně zajímavé, že, že člověk musí věřit a o tom je ta víra, to je fakt pěkné. Jo.*

29. T: Povídáš si ještě s někým jiným o smrti?

Se spolužákama, kteří taky věří.

T: *A četl jsi třeba někdy něco třeba já nevím, v Bibli? V kostele jsi o tom něco slyšel? Přikyvuje. Jo.*

T: *A čteš někdy Bibli?*

Já ani moc ne, ale většinou, když jdu do kostela, chodím docela často, tak tam je vždycky čtení.

T: *Jasně. Takže si myslíš, že ti to třeba pomáhá nějak chápat?*

Jo, to určitě.

T: *Super, ještě se tě zeptám na poslední věc, to je spíš tak jako hypoteticky. Až třeba budeš dospělý a budeš mít svoje děti, tak chtěl by ses s něma bavit na tohle téma? Myslíš, že je to důležité se bavit s dětmi na tohle téma?*

Určitě, jakože pokud nebudou chodit do náboženství, to nevím, jakože abych je nenutil, jakože chtěl bych je tam nějak přivést a pokud by se v náboženství o tom nějak nebavili, tak jakože bych se s nima aji chtěl pobavit.

T: *A třeba budeš je brávat na pohřby a tak, až budeš...?*

Až budu trošku větší.

T: *A když jsi říkal, že máš spoustu těch pohřbů za sebou, tak jaké z toho máš zážitky? Nemáš z toho například nějaký špatný zážitek?*

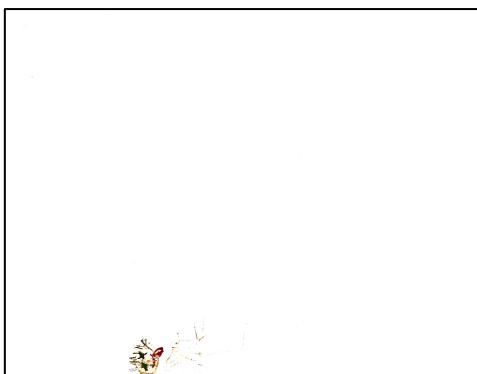
Ani ne-e.

T: *Jo, dobře, super. Tak to je úplně všechno.*

Příloha č. 7: Ukázka kreseb s tematikou smrti

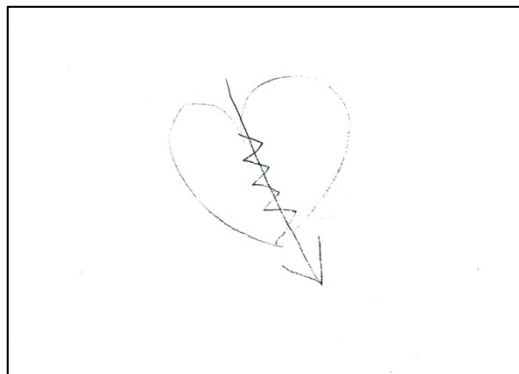
Poznámka: Kresby Děti č. 3, 4, 6 a 10 jsou uvedeny v podkapitole č. 8.1.

Kresba Dítěte č. 1 (6 let)

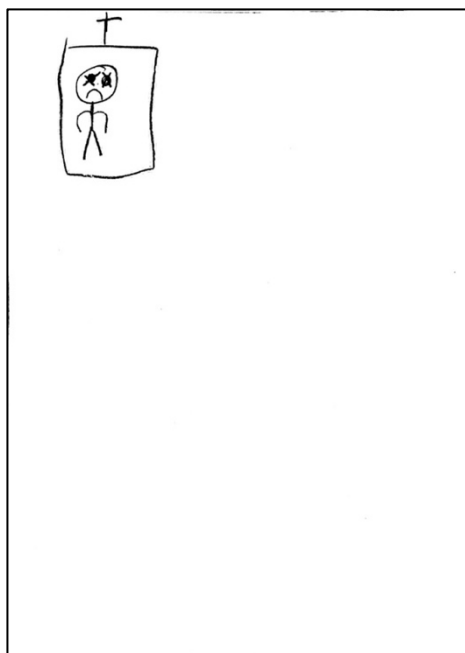
Mrtvý člověk

Kresba Dítěte č. 2 (6 let)

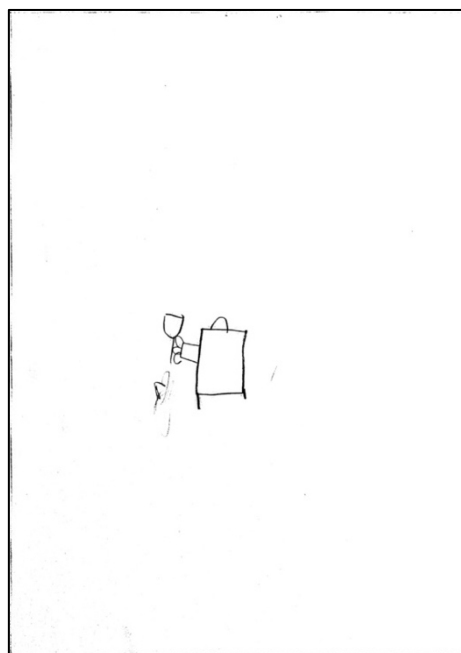
Smrt šípem

Kresba Dítěte č. 5 (11 let)

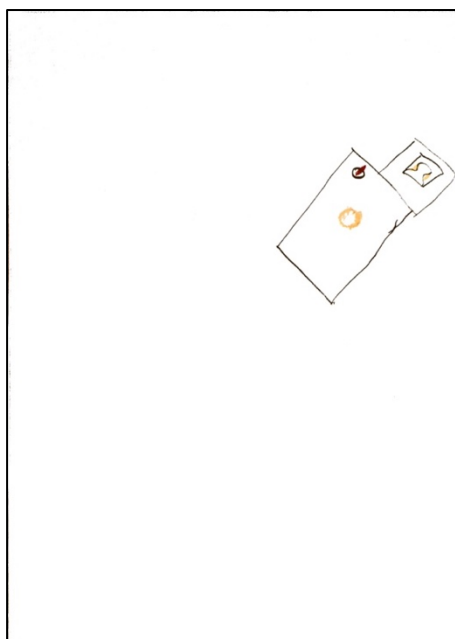
Mrtvý člověk v hrobě

Kresba Dítěte č. 7 (8 let)

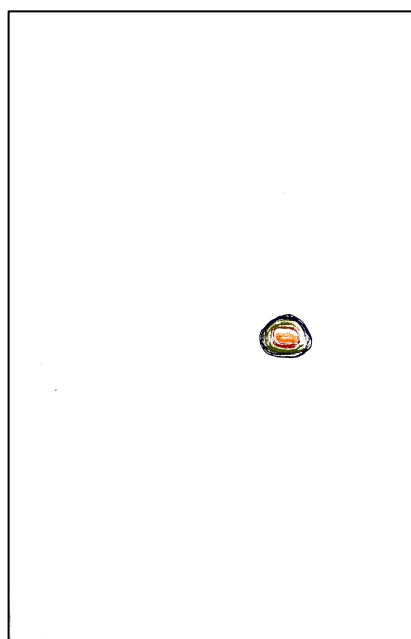
Scéna z filmu

Kresba Dítěte č. 8 (11 let)

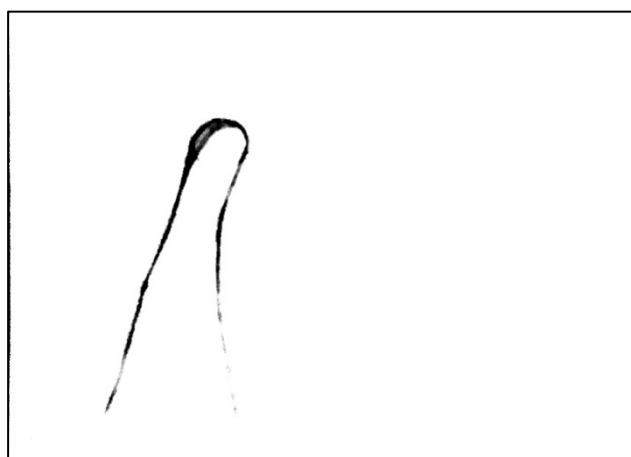
Hrob

Kresba Dítěte č. 11 (12 let)

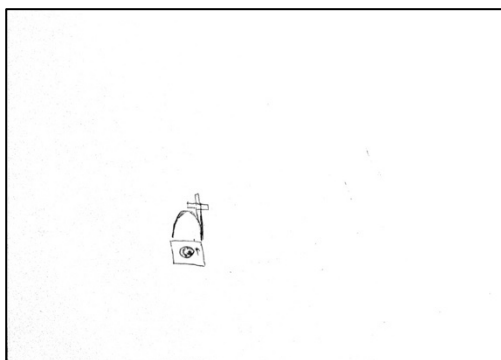
Smrt v podobě koule

Kresba Dítěte č. 9 (12 let)

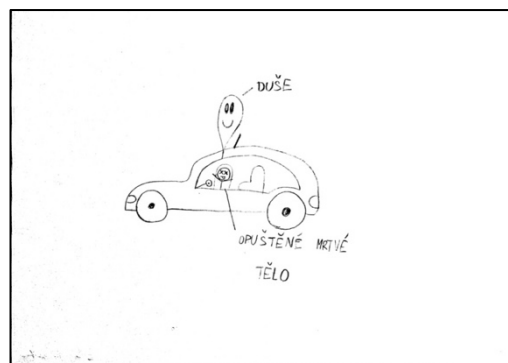
Průhledná postava

Kresba Dítěte č. 12 (7 let)

Hrob

Kresba Dítěte č. 13 (10 let)

Autonehoda